

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

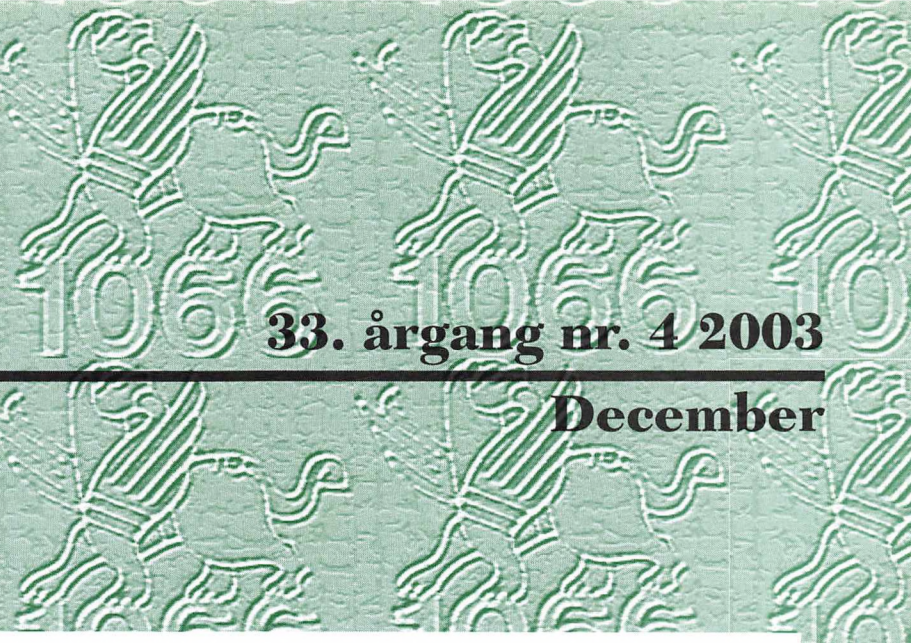
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

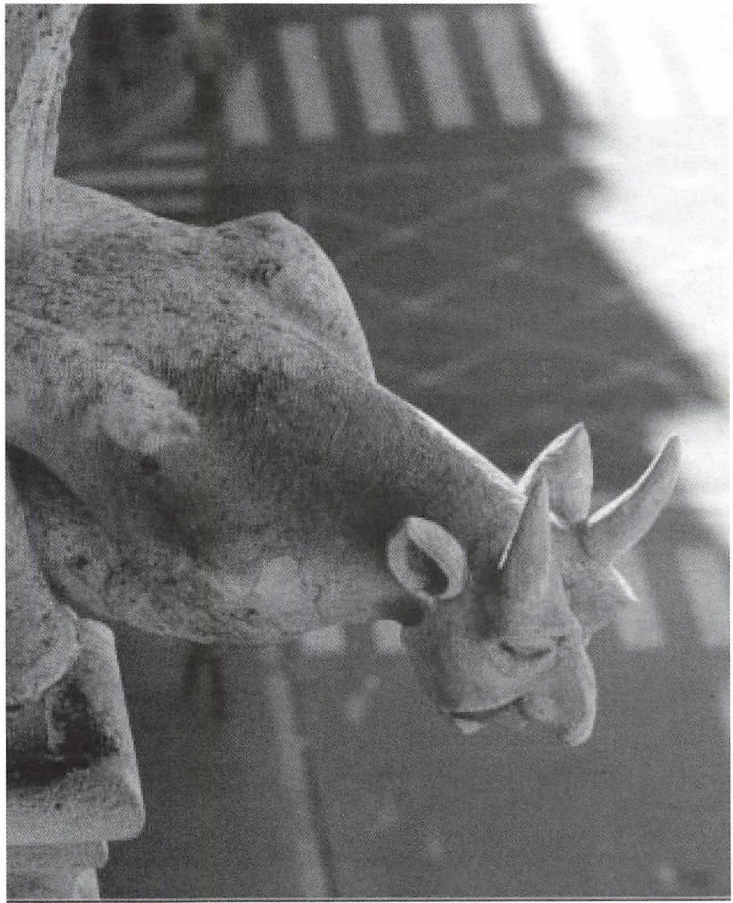
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

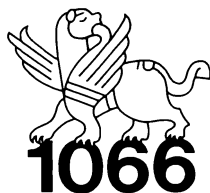

33. årgang nr. 4 2003

December

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.1066.dk

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktører

Kasper Elmquist Jørgensen & Trine Lassen
anmeldelsesred@1066.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen
layout@1066.dk

Redaktion

Benjamin Asmussen, Christina Ax, Martin Bork, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Pernille I. Hamilton, Birgitte Holten, Kasper Elmquist Jørgensen, Pelle Larsen, Trine Lassen, Trine Madsen, Mark Mau, Gunvor Simonsen, Mia Münster-Swendsen, Christian Nicolaisen, Anders Holm Rasmussen

Ekspedition

1066
c/o Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
ekspedition@1066.dk

Priser

32. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

33. årgang nr. 4, december 2003

Niklas Thode Jensen

Sundhed, citroner og slaver
– Et detaljestudie af hospitalet Frederikssted på St. Croix i Dansk Vestindien, 1780 3

Bent Boel

Statsræson og menneskerettighedspolitik
– Frankrig og Østeuropa under den kolde krig 12

Mia Münster-Swendsen

Moderniteten i Middelalderen – Middelalderen i Moderniteten
– Et Debatoplæg 20

Niels Høffding

Karikeret anmeldelse
– Replik til Dan II. Andersens kommentar til *Revolutionen, Napoleon og kvinderne – fra hofsamfund til diktatur* 29

Anmeldelser

Ulrik Langen (red.): Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000 30

(Pernille I. Hamilton) 30
Saxo. Kulturhistoria för Skåneland. Essäer. Nr. 17. Redaktør Tor Flensmarck 32

(Adam Wagner) 32
Kai Hørby: Velstands krise og tusind baghold (1250-1400). Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 5.

(Kim Esmark) 33
Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark I-II

(Morten Fink-Jensen) 35
Finn-Einar Eliassen, Jørgen Mikkelsen og Bjørn Poulsen (red.): Regional Integration in Early Modern Scandinavia

(Gunner Lind) 37
Jesper Eckhardt Larsen: J.N. Madvigs Dannelses tanker. En kritisk humanist i den danske romantik

(Vagn Skovgaard-Petersen) 39
Ole Sohn: De drog mod øst – Danskeres udvandring til Rusland og Sibirien 1864 til 1919

(Birgitte Holten) 41
Gregor Ziemer: Opdragelsen til døden. Hvordan en nazist bliver til og Sebastian Haffner: En tyskers historie – erindringer 1914-1933

(Mark Mau) 42
Aage Trommer: Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45

(Hans Sode-Madsen) 44
Indholdsfortegnelse 33. årgang 46

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

..... 41
..... 42
..... 44

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til alment kulturelle tidsskrifter.

Sundhed, citroner og slaver

Et detailstudie af hospitalet i Frederikssted på St. Croix i Dansk Vestindien, 1780

I sidste halvdel af 1700-tallet var det almindeligt kendt, at de vestindiske kolonier var et sundhedsfarligt sted at være. Derfor var sundheden en faktor, man tog meget alvorligt på de dansk-vestindiske øer, hvilket bl.a. udmøntede sig i oprettelsen af hospitaler. Ikke desto mindre er emnet sundhed og sygdom kun sporadisk behandlet i den historiske forskning om Dansk Vestindien, og kolonihospitalerne har ikke tidligere været genstand for undersøgelse. Nærværende artikel tager hul på dette emne ved at belyse de fysiske forhold omkring det offentlige hospital i Frederikssted med udgangspunkt i en kommissionsrapport fra 1780. Resultaterne sammenlignes med de tilsvarende forhold på hospitaler i Danmark og i den danske flåde. Afslutningsvis vurderes kolonihospitalets opgave og funktion som en del af det danske sundhedssystem i Dansk Vestindien.

Af Niklas Thode Jensen, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Københavns Universitet.

”Folk siger, at ingen af de tilreisende kan opholde sig der uden sygdom, og at næsten ingen kommer tilbage i live”. Sådan skrev den danske læge Carl Adolph Mallerbach i 1745 i sin disputats om sygdommene i Dansk Vestindien.¹ I de følgende hen ved hundrede år gentog folk på øerne dette udsagn og bevidnede af bitter erfaring, at sundhed var en skrøbelig og dyr vare Vestindien. Den danske kolonimagts modtræk kom i perioden 1755-1800 ved opbygningen af et komplet sundhedssystem efter dansk forbillede med offentlige, militære og privatpraktiserende læger, hospitaler, apoteker og jordemødre.²

Hospitalerne var vigtige komponenter i sundhedssystemet. De bestod dels af private plantagesygehuse ude på de enkelte plantager, dels af statslige hospitaler i byerne.³ Plantagesygehuse tog sig kun af slaverne, mens de statslige eller offentlige hospitaler primært tog sig af det udstationerede militære personale og kun sekundært af kongens slaver, søfolk og fattige hvide. Man kunne således med god ret kalde dem militærhospitaler, men for at medtage hele deres virkefelt vil de her blot blive benævnt som statslige hospitaler. Det første

hospital af denne type kendes fra 1743⁴ og lå på St. Thomas, mens det første på St. Croix stadfæstes i et reskript af 12. oktober 1759.⁵ Korrespondance mellem Den Vestindiske Regering og diverse statslige organer i København fra 1760'erne og 1770'erne viser, at hospitalerne på St. Croix fungerede i dette tidsrum om end med økonomiske og organisatoriske problemer.⁶ Mere detaljerede oplysninger om hospitalsvæsenet dukker dog først op i 1780, hvor en særlig hospitalskommission blev nedsat for at undersøge hospitalerne i Frederikssted og Christianssted på St. Croix.⁷ Kommissionsrapportens papirer giver en unik mulighed for et indblik – i øjenhøjde – i en verden, som vi kender meget lidt til. Vor viden om forholdene på danske hospitaler i sidste halvdel af 1700-tallet stammer primært fra tidens store hospitaler i København, mens danske provinshospitaler sjældent har været genstand for undersøgelse. Derfor er rapportererne fra hospitalskommissionen på St. Croix interessante, fordi de muliggør en detailundersøgelse, som belyser de særlige forhold og problemer på danske provinshospitaler i kolonierne, og tillader sammenligning med forholdene på hospitalerne i Danmark.

Det danske hospitalsvæsen i 1700-tallet

Det overordnede formål med hospitaler var anderledes i 1700-tallet end i dag. Deres primære opgave var at tage sig af de fattige, dvs. mennesker, som ikke havde råd til eller mulighed for at blive behandlet hjemme, som det ellers var almindeligt.⁵ På tilsvarende måde var patienterne på militærhospitalerne om ikke direkte fattige, så dog ofte uden mulighed for at få pleje af familie eller venner. Derfor måtte staten hhv. militæret tage sig af disse syge.

I sidste halvdel af 1700-tallet blev der oprettet 12 civile offentlige hospitaler rundt om i Danmark. I provinsen var de fleste små med omkring 10 senge. De blev tilset af den lokale landfysikus og/eller distriktskirurg, men den daglige pleje blev varetaget af uudannede vågekoner.⁹ Til sammenligning var der på de to største hospitaler i hovedstaden, Frederiks Hospital fra 1757 og det samtidige Almindeligt Hospital hhv. 200-300 senge og 50-400 senge i perioden.¹⁰ Personalet her var et stort hierarki af medicinere, kirurger, en inspektør, en økonom, samt opvartnings-, våge- og vaskekoner m.fl.¹¹

De militære hospitaler var organiseret separat af hhv. hæren og flåden. Hæren havde haft hospitaler ved alle militære afdelinger i hovedstaden og provinsen siden 1764. Flåden havde derimod haft ét centralt Kvæsthus siden 1600-tallet, og i 1777 fik man kapacitet til 1000 patienter i krigstid.¹²

Danmark havde således i sidste halvdel af 1700-tallet et offentligt og et militært hospitalsvæsen, som dækkede hele landet, om end hospitalerne i provinsen var små. Men hvordan så hospitalerne i kolonierne ud?

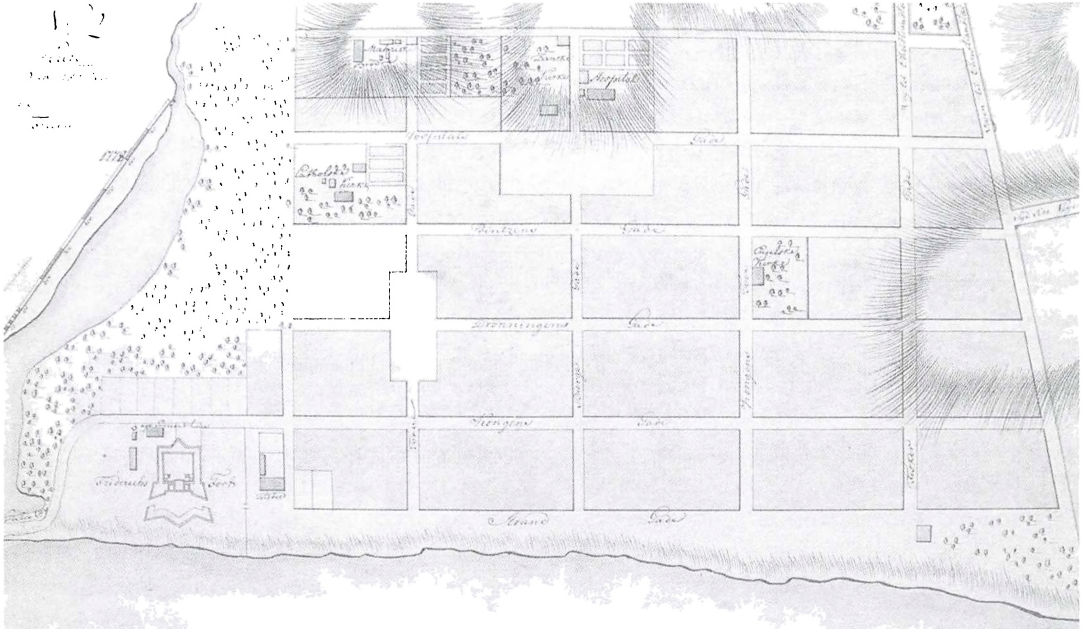
Hospitalet i Frederikssted anno 1780

Den 31. maj 1780 beordrede generalguvernør Peter Clausen på foranledning af Rentekammeret, at der skulle afholdes en kommission over ”Hospitalernes tilstand her paa landet og de Syges pleye samt Opvarntning”. Med det mente han hospitalerne

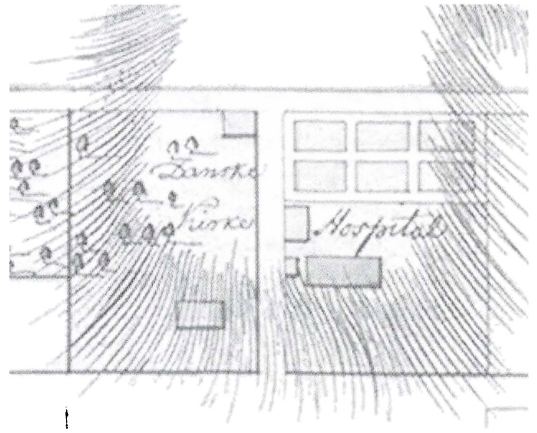
på St. Croix, hhv. i Frederikssted og Christianssted. Anledningen var en redegørelse fra kirurgen ved Frederikssted garnison, Peter F. Hunæus, med forslag til, hvordan de dårlige forhold på øens hospitaler kunne ordnes bedre. Kommissionen skulle undersøge hospitalsbygningerne, deres indretning og antal senge; om sengene havde madrasser og lagner, samt hvordan plejen og kosten var på hospitalerne. Som ansvarlige for kommissionen i Frederikssted udnævntes regeringsråd Laurberg og general adjutant Haxthausen, og som faglig ekspertise kongelig bygningsinspektør Julius P. B. von Rohr, ovennævnte garnisonskirurg Peter F. Hunæus, kirurg Niels Storm og hospitalets ”spisevært” Friderich Aarestrup.¹³

Den 2. og 3. juni 1780 besøgtede kommissionsmedlemmerne hospitalet i Frederikssted og det første, kirurgerne noterede sig, var bygningernes gode geografiske placering højt på en bakke øst for byen. Det gav godt afløb for regnvand og fri passage for vinden, to forhold som var vigtige af praktiske og medicinske grunde.¹⁴ God afledning af vandet fra de tropiske regnskyl modvirkede, at bygninger og inventar rådnedede op på kort tid, mens den evigt blæsende passatvind var den eneste måde, hvorpå man kunne holde temperaturen i bygningerne nede. En god luftcirkulation fjernede også dårlig luft og farlige dampe fra syge mennesker eller forrådnelse, som ifølge samtidens humoralpatologiske sygdomslære forårsagede sygdom. Humoralpatologien stammede fra antikkens lægekunst og gik ud på, at sygdom skyldtes ubalance i forholdet mellem kroppens fire essentielle væsker: blod, gul galde, sort galde og flegma (slim). Ubalance kunne være forårsaget af ændringer af ”Luft, vand og steder”, dvs. ændringer i lokale forhold, regn og temperatur. For at undgå eller behandle sygdom var det derfor vigtigt at modvirke f.eks. høj temperatur og luftfugtighed.¹⁵

Hospitalets grund målte ca. 126 m fra øst til vest og ca. 63 m fra nord til syd, dvs. ca. 7938 m².¹⁶ Den var indhegnet, om end mangelfuldt, med ”Prikkelbær”, på engelsk

Øverst et kort over byen Frederikssted på vestenden af St. Croix, ca. 1778. Øst er opad på kortet og forstørrelsen til højre viser hospitalet liggende ved siden af den danske kirkegård på bakken i den østlige udkant af byen. Den høje placering gav fri gennemstrømning af den svalende passatvind fra øst og en flot udsigt over havet. Imidlertid betød hospitalets placering langt fra Frederiksfors ved kysten (i kortets nederste venstre hjørne), at der var et stykke vej at gå for syge soldater og for garnisonskirurgen, når han skulle på inspektion på hospitalet – et punkt den sidstnævnte ikke glemte at besvære sig over i kommissionsrapporten. (Rigsarkivet. Rentekammerets samling, Kort- og Tegningssektionen, Tropekolonier generelt, Vestindien III, nr. 337, 317b).

Prickly pear (Cactus *Opuntia*), en kaktusart, som pga. sine mange torne og hårdførhed bl.a. blev brugt til forsvarsværker.¹⁷ Der var flere grunde til den forsvarlige indhegning: For det første havde spiseværten gerne fedekvæg, geder og høns gående på hospitalsjorden og desuden en nyttehave – begge dele til gavn for økonomien og afvekslingen i kosten. For det andet skulle den levende pigtråd sørge for: ”at ikke de syge, men især reconvalenserne tilbringes eller hente rom og andre dem skadelige ting”.¹⁸ Forbruget af spiritus var notorisk højt i Dansk Vestindien, og netop indtagelsen af nydestilleret rom, kaldet ”Kill-devil”, kan meget vel have været en af årsagerne

til soldaternes dårlige helbred.¹⁹ Rommen var destilleret i apparater, som delvist var lavet af eller foret med bly, hvilket kunne forårsage alvorlige forgiftninger for storforbrugere.²⁰

Selve hospitalsbygningen var ca. 25 m lang og ca. seks m bred (ca. 150 m²) og i ret dårlig stand. Den var orienteret nord-syd, bygget af fyrretømmer og beklædt på tag og vægge med ”shingles”, dvs. tagspån, en byggeteknik der stadig kan ses på øerne. Fundamentet var af mursten og havde, pga. den skrånende grund, en kælder i den ene ende. Taget var endvidere udstyret med tagrender, hvorfra vandet ledtes til to store tønder.²¹ Da ingen af de dansk-vestindiske

øer har grundvand, men kun overfladevand, var det nødvendigt for en god vandforsyning at indsamle regnvandet fra tagene, gerne i murede cisterner. Imidlertid var tønderne ikke en tilfredsstillende løsning for kommissionen, fordi, som man anførte, de var udsat for både solens stråler (vandet fordampede) og for slavernes tyvagtighed. Det sparsomme regnvand var nemlig kun beregnet for hvide, i dette tilfælde patienterne. Slaver var i almindelighed henvist til det overfladevand eller brakvand, de kunne finde, og for at forhindre, at de stjal regnvandet, var cisternerne normalt forsvarligt låst.²² Derfor ønskede kommissionen et skur til at beskytte tønderne eller en muret cisterne.²³

Indvendig var hospitalet inddelt i tre sygestuer. Den sydlige og den nordlig på hver ca. 51 m² og den midterste på ca. 46 m². Foran den midterste stue var en smal gang, som forbandt de tre stuer med indgangen. I bygningens langsider var der vinduer for at øge luftgennemstrømningen. Af samme grund havde sygestuerne intet loft, og skillevæggene mellem dem gik ikke helt op til taget, men kun til loftsbjælkerne – en byggeskik som også kendes fra andre bygninger i Dansk Vestindien.²⁴ For meget luftcirkulation kunne imidlertid også være et problem. En patient med *”hæslige sygdomme”* i én stue kunne genere patienter i en anden stue, fordi lugten spredtes i hele bygningen. Kommissionen ønskede derfor at forlænge væggene helt op til taget. Man ønskede også at opdele den nordre stue i to mindre stuer, så hospitalet kunne have en særlig plads til *”fattige syge eller andre udenfor garnisonen.”*²⁵

I hver stue mente man, at der kunne være plads til 8 ”standsenge”. Så mange var der ganske vist ikke og dem, der fandtes, var ikke i god stand. Det var simple, men solide sengerammer af træ med udspændt sejldug som bund beregnet til én person. Sejldugen var sømmet fast på rammerne, hvilket gjorde det besværligt at vaske og stramme sengebunden. Derfor anbefalede kommissionen, at nye sejldugsbunde skulle

spændes fast med snore til fordel for renlighed og liggekomfort.²⁶ Det anføres ikke, hvor store sengene var, men antager man forsøgsvis, at de fyldte to m² hver og dertil føjes en fri zone på en halv m omkring hver seng, ville hver seng kræve seks m². Otte senge skulle dermed i alt fylde 48 m², dvs. lidt mindre end arealet i nordre og søndre sygestue og lidt mere end arealet i den midterste stue. Således virker det sandsynligt, at der kan have været 8 senge i hver stue og rimelig, men ikke overvældende plads til patienters og plejepersonales bevægelse rundt i rummet. Hver seng var desuden udstyret med et lagen, en ”straae sæk”, dvs. en slags madras, og en hovedpude, de to sidste dele af ”Osnabryg” (groft lærred som også blev anvendt til slavetøj) og fyldt med tørrede bananblade. Kommissionen fandt dog, at der manglede både lagener, hovedpuder, ”straae sække” og fyld til samme. Lagener var især nødvendige, ”Da fleest patienter kan udi hidsige sygdomme ikke fordrage at ligge med been klæder, og det er dem ey allene skadelig men strider endog imod anstændighed, at de ligge nøgen paa bannana sækkene.”²⁷ Derudover ønskede kommissionen to store lærredshåndklæder pr. stue, formentlig til patienternes personlige vask.²⁸ Praktisk erfaring, medicinske forskrifter og opfattelsen af almindelig anstændighed forenedes således i hospitalets indretning.

Udover hospitalsbygningen indeholdt komplekset tre andre bygninger. For det første en ældre bygning, som var stærkt beskadiget, idet den under orkanen i 1772 var blevet flyttet adskillige meter væk fra sit oprindelige fundament. Den var af træ, shingle-beklædt, inddelt i tre lige store rum af i alt ca. 76 m² og fungerede som logi for spiseværtten og depot for kirurgens medikamenter. For det andet var der en køkkenbygning på ca. 18 m², af træ og beklædt med shingler, men med muret ildsted, bageovn og skorsten.²⁹ Også den var stærkt beskadiget, men det var nødvendigt at have en ovn på hospitalet, fordi patienterne ifølge det strenge kostreglement var berettiget til

brød af en ganske bestemt størrelse, som ikke kunne købes i byen.³⁰ Endelig var der også et ret nyt ”Priveet”, dvs. et lokum.³¹

Efter besigtigelsen af grunden og bygningerne noterede kommissionen sig de ting, som helt manglede, bl.a. en bygning til slaverne. Hospitalet havde, som alle andre institutioner i Dansk Vestindien, slaver som arbejdskraft. De havde tidligere boet i en af hospitalets sygestuer, som stod tom, men nu anbefalede kommissionen, at de skulle have deres eget hus på ca. 45 m². Det skulle inddeles i fem rum, på hver ca. ni m². De fire af rummene skulle bruges af hospitalets egne slaver, hvoraf der var seks voksne og syv børn, mens det femte rum var beregnet til slaver med venerisk syge (syfilis/gonoré) og til ”de syge af hans majestæts pakhus neegere udi Friderichstæd”.³² Dette viser, at kommissionen, udover de hvide patienter, også ønskede at kunne tage sig af de syge blandt de slaver, kongen ejede i området. Dermed kunne kongen tage sig af sine syge slaver på samme måde som mange plantageejere, nemlig via et sygehus.

Personalet

Som det fremgår af det ovenstående, var der i lighed med de hjemlige danske hospitaler flere forskellige personalegrupper på hospitalet i Frederikssted. Øverst i rang var garnisonskirurgen. Peter Frants Hunæus var garnisonskirurg ved fortet i Frederikssted fra 1775 til 1786 og havde dermed det medicinske ansvar for hospitalet. Han var tidligere skibskirurg i den danske flåde (1769-1772) og havde kirurgisk eksamen fra København (1766).³³ Garnisonskirurgens funktion var at undersøge patienterne, ordinere behandlingen, afmåle medicinen og udføre eventuelle kirurgiske indgreb. Den daglige medicinering, pleje, skift af forbindinger m.m. påhvilede dog tilsyneladende slaverne.³⁴

Næst i rang var ”spiseværtten”, på hospitalerne i Danmark kaldet ”økonomen”. Dette vigtige hverv var en form for offentlig udlicitering af forplejningen på hospitalet, og det var spiseværtens første opgave at

overvåge hospitalets daglige økonomi og primært fødevarerforsyningen. Han, eller hun, fik udover fri bolig på hospitalet et fast beløb pr. patient pr. dag, som skulle dække udgifterne til de i kostreglementet fastsatte mængder af føde- og drikkevarer, samt lys og brænde. Halvdelen af beløbet betaltes ud af patientens (soldatens) gage, den anden halvdel af kongen. De penge, der var tilovers, når patienterne havde fået, hvad de skulle have ifølge kostreglementet, tilfaldt spiseværtten som løn.³⁵ Derfor var det meget vigtigt for både kongen, spiseværtten og patienterne at få fastslået, hvordan kostreglementet skulle se ud, og hvad de enkelte varegrupper kostede. Kommissionsrapporten viser, at det var forbundet med store vanskeligheder at anslå en passende pris pr. patient pr. dag, som både ville give den økonomiske spisevært et overskud, når alt var betalt, og samtidig belaste kongens kasse så lidt som muligt. Spiseværtten skulle også holde øje med selve hospitalet, patienterne og slaverne. Han havde ansvar for inventaret lige fra pletter og pander i køkkenet til natpletter, bækkener, senge og vasketøj. Desuden skulle han tilse patienternes tilstand og kontrollere, at de ikke fik rom tilført udefra. Sidst, men ikke mindst, skulle han holde opsyn med slavernes gøren og laden.³⁶

Slaverne udgjorde den største del af personalet på hospitalet i Frederikssted og stod for langt hovedparten af arbejdsopgaverne, f.eks. madlavning, rengøring, vask, pleje og klargøring og uddeling af medicin. På hospitalets inventarieliste er slaverne, nemlig en mand, fem kvinder og syv børn, efter vestindisk skik opført blandt senge og køkkentøj. De 13 slaver var en stor, men tilsyneladende ineffektiv arbejdsstyrke. Mandsslaven Hector gik kirurgen til hånd med tilberedning og uddeling af medicin til patienterne, men kommissionen bemærkede, at han var gammel og dertil drikfædig og upålidelig, hvorfor man ønskede at sælge ham. I stedet ville man indkøbe en ung slavedreng, som kunne oplæres til de samme vigtige funktioner. Endnu dårligere stod det til med to af de kvindelige slaver. Vaskeko-

nen Louisa var lam i den ene arm, og Sarah blev karakteriseret som gammel og svagelig. Alligevel ønskede kommissionen ikke at sælge dem, dels fordi de havde tjent hospitalet længe, dels fordi man ikke mente, at de ville kunne tåle en ny ejers mishandling. Den svagelige Martha, der var opvarterske for patienterne, og hendes fem lidet tjensteddygtige børn, ønskede man derimod at sælge for til gengæld at få to unge, fuldvoksne kvindelige slaver, som kunne varetage vask og rengøring. Tilbage var køkken- og rengøringspigen Lahaddy, kokkepigen Margaretha, som var ”macron”, dvs. mangelfuld (formodentlig af fransk: manquer, mangle), fordi hun kun havde ”1½ fod”, samt hendes to børn.³⁷ Alt i alt blev slaverne altså behandlet ud fra økonomiske og praktiske hensyn, dog med et vist humanistisk islæt, når det gjaldt de ”gode”, dvs. lydige, men udtjente slaver.

Mad, pleje og rengøring

Kostreglementet var som nævnt et meget vigtigt og omdiskuteret punkt for kommissionen. Ifølge spisevært Aarestrup så kostreglementet for hospitalet i Frederikssted således ud:³⁸

Morgen

”Thee vand med bruunt sukker, og dertil et brød med smør paa.”³⁹

Middag

”Søndag, Mandag og undertiden Tiirsdag med: Oxekødssuppe med kogt eller stegt oxekød til.

Onsdag og Fredag: Riis, banke byg eller havre grynsuppe med ½ stegt kylling eller og stegt fisk, de som ey har havt nogen feber.

Tiirsdag og Torsdag: Lamme eller Cabritte kød.⁴⁰

Løverdagen: Riis eller banke byg [suppe] med opplukket kød af hvad er tilovers fra dagen forhen, eller og gode tykke pandekager.”

Ris, bankebyg og havregryn kunne undertiden udskiftes med dyrere gryntyper

som perlegryn og sagogryn. Til hver portion suppe blev der uddelt et lille glas Madeira – et vestindisk universalmiddel mod alverdens dårligdomme.⁴¹

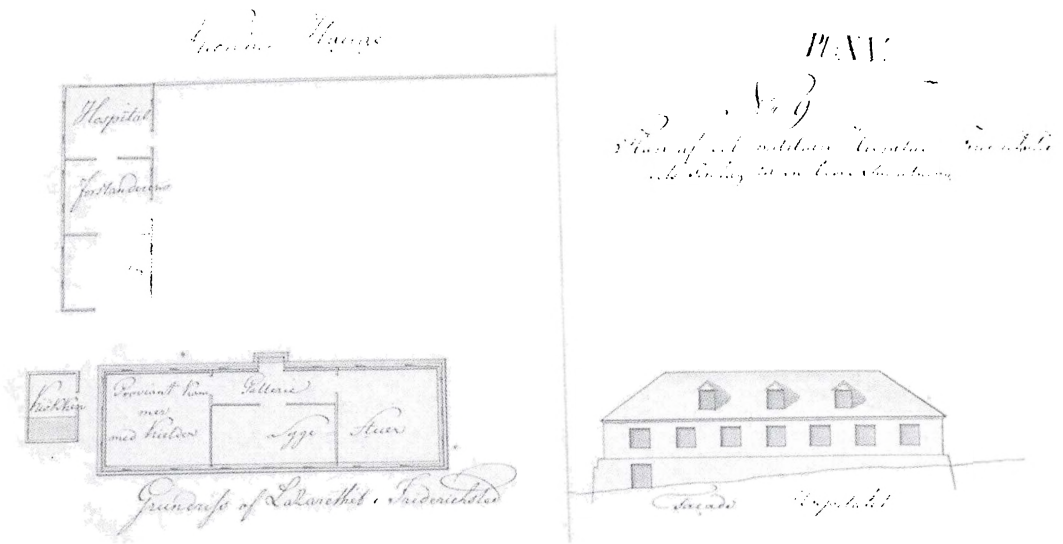
Aften

”Kogt riis eller banke byg med smør og sukker til og thee vand, undertiden smøre brød, hermed alterneres.”

Imellem dagens tre måltider fik hver patient desuden en drik fremstillet af tre til fire citroner, ca. 31 gram sukker og muligvis tilsat vand. Denne lemonade var et medicinsk middel. I 1753 havde den engelske flådekirurg James Lind (1716-1794) påvist, at citrusfrugter havde en helbredende virkning på søfolk med skørbug.⁴² I instruksen af 1789 for lægerne i den danske flåde nævnes citroner og andre frugter som et helbredende middel, men den engelske flåde begyndte først at uddele citronsaft til sine søfolk i 1795.⁴³ På den baggrund må de danske hospitaler i Vestindien siges at have været med på den nyeste medicinske udvikling, når de serverede citronsaft allerede i 1780.

Sammenligner man kostreglementet for hospitalet i Frederikssted med det tilsvarende for det store Frederiks Hospital i København anno 1771, er der ikke den store forskel. Ganske vist serveredes ikke morgenmad på Frederiks Hospital, men repertoiret med forskellige kød- og grynsupper samt grød var det samme, og patienterne fik også her te. Forskellen lå i Frederiks Hospitals udstrakte brug af forskellige grøntsager i supperne, tilstedeværelsen af øl og rugbrød, samt fraværet af Madeira og citroner.⁴⁴ Således må forskellene tilskrives det lokale udvalg af fødevarer dog med den tilføjelse, at brugen af Madeira og citroner i Vestindien havde en medicinsk begrundelse.

En anden sammenligning kan foretages med ”Spise-Taxt for de siuge paa Flaaden” også fra 1771. Her er menuen inddelt i tre diæter efter den syges tilstand: Hel diæt til den meget syge, halv diæt til den, som kunne spise igen, og almindelig skibskost til

Udsnit af plantegning over hospitalet i Frederikssted. Tegningen er ikke dateret, men stammer sandsynligvis fra før 1780, idet det i kommissionsrapporten nævnte nye "priveet" ikke ses. Til højre ses hospitalets facade set fra øst, som den også må have taget sig ud i 1780. Til venstre ses en plantegning af hele hospitalsanlægget, hvor de øvrige beskrevne bygninger optræder: hovedbygningen med de tre sygestuer, køkkenbygningen og hospitalsforstanderens, dvs. spiseværtens, hus. (Rigsarkivet. Rentekammerets samling, Kort- og Tegningssektionen, Tropekolonier generelt, Vestindien III, nr. 337,326).

rekonvalescenterne. Igen er hovedelementerne havresuppe eller øllebrød (hel diæt); øllebrød, byggbrød og vælling med smør og sukker (halv diæt); og øllebrød, kød, smørrebrød og grød (skibskost). Te og citroner indgik ikke i taksten, men hørte med til de særlige medicinske fødevarer, som skibskirurgen kunne ordinere om nødvendigt.⁴⁵

Overordnet var kostreglementet for hospitalet i Frederikssted altså tilsyneladende på linie med, hvad man havde på hospitaler i Danmark og i den danske flåde. Brugen af citronsaft og Madeira i den daglige kost tyder dog på en progressiv vilje til at give patienterne den bedst mulige behandling. Prisen var imidlertid høj, og det var netop forholdet mellem kostens/plejens kvalitet og udgiftsniveauet på hospitalet, som den stedlige landfysikus John Gordon (1750-1807) fokuserede på, da han i 1782 udfærdigede en betænkning som bilag til hospitalskommissionerne på St. Croix.⁴⁶ Han mente bl.a., at den sure citronsaft kunne være skadelig for rekonvalescenter efter "hidsige sygdomme og febere", fordi de ofte

havde svag mave. Ligeledes mente han, at kun store doser Madeira havde nogen effekt, hvorfor man ligeså godt kunne spare de små doser i den daglige kost og følge flådens eksempel ved at lade kirurgen ordinere såvel citronsaft som Madeira i de tilfælde, hvor det virkelig var påkrævet. Landfysikus Gordon mente også, at der ikke var nogen grund til at give patienterne dyre gryntyper som perle- og sagogryn, idet de ikke var vant den slags kost, og hospitalerne i Europa klarede sig fint med kun de billige gryntyper. Endelig mente han, at det var mest økonomisk, hvis kostreglementet indrettedes på samme måde som i flåden, dvs. med en inddeling i "Stræng kost" (hel diæt), "Middel kost" (halv diæt) og "Almindelig kost" (skibskost).⁴⁷

Endnu mere end kosten havde rengøringen og plejen på hospitalet landfysikus Gordons bevågenhed, og heri lå han på linie med kommissionen. Ifølge kommissionsrapporten fra hospitalet i Frederikssted var sygestuerne blevet fejlet hver dag og én af dem vasket og skuret hver 14. dag. Sengetøjet

og sengene var mellem hver ny patient blevet luftet i tre til fire dage og vasket, og ellers var sengetøjet blevet vasket på patienternes forlangende.⁴⁸ Kommissionen mente dog, at gulvene skulle skures to gange om ugen, og havde én af patienterne været smittefarlig, kunne det være nødvendigt at stænke alt med eddike og ryge stuen med eddikedampe.⁴⁹ Set i forhold til reglementet for Frederiks Hospital i København anno 1782 var dette genkendelige om end skærpede forholdsregler. Her skulle ”opvartningskonerne” feje sygestuerne mindst én gang om dagen og jævnlige ryge med enebær eller stænke gulvene med eddike, men gulvask nævnes ikke. Sengene skulle de lufte hver dag, og sengetøjet skulle vaskes mellem hver ny patient.⁵⁰ Endelig konstaterede Gordon, at sygeplejen ikke fungerede efter hensigten. Ganske vist fik de syge deres mad, og der blev gjort rent, men derudover var der ingen pleje at få. Derfor ønskede han indkøbt flere slaver til netop den funktion og derudover en pålidelig soldat, som kunne hjælpe sine kammerater og holde opsyn med slavernes arbejde i den travle febersæson (oktober–februar).⁵¹

Konklusion

Hospitalet i Frederikssted var i dårlig forfatning i 1780. Efter alt at dømmes blev det istandsat i årene efter, men i hvilken udstrækning er på nuværende tidspunkt uvist. De miserable forhold har imidlertid givet os indblik i, hvordan et dansk-vestindisk hospital var indrettet på den tid, og hvordan den lokale sagkundskab (Hunæus, Storm og Gordon m.fl.) mente, at et hospital burde se ud. Under de ydre skavanker var hospitalets grundlæggende strukturer, dvs. den fysiske indretning, organiseringen af arbejde og patientbehandlingen, en kopi af strukturerne på hospitalerne i Danmark og Europa. Den lokale sagkundskab tog udgangspunkt i disse strukturer, når manglerne skulle udbedres, men samtidig foregik en nødvendig justering til de særlige vestindiske forhold. F.eks. blev traditionel vestindisk behandlingsstrategi og de nyeste

medicinske landvindinger kombineret i anvendelsen af Madeira og citronsaft. Den største tillempling lå dog nok i anvendelsen af slaver som arbejdskraft. Dette var i sig selv naturligt overensstemmelse med almindelig vestindisk praksis og sund økonomisk fornuft, men ikke uden problemer, fordi slaverne blev tillagt allehånde kedelige egenskaber bl.a. tyvagtighed, drikfældighed, upålidelighed og svagelighed. De blev betragtet mest af alt som husdyr og derfor får vi intet at vide om, hvilke helbredende evner slave-sygeplejerskerne evt. havde. I samtiden var det dog en kendt sag, at slaverne forstod sig på plantemedicin, og på den baggrund kan man udmærket forestille sig, at sygeplejerskerne i et eller andet omfang har gjort brug af husråd baseret på afrikansk medicinsk tradition.⁵² Hospitalskommissionens hovedinteresse var dog ikke at helbrede, men at afveje sundheden i forhold til økonomien, ganske som i dagens Danmark. Det er vanskeligt at afgøre om resultatet af afvejningen i dette tilfælde var en succes, da dødsraten blandt patienterne er ukendt, men set under ét fremstår hospitalet i Frederikssted, på trods af sine mange dårligheder, ikke som et tilbagestående provinshospital, men som et funktionsdygtigt svar på det sygdomshærgede Vestindiens sundhedsproblemer.

Niklas Thode Jensen

¹ In aug. Medica complectens observatines de morbis advenas in America vexantibus speciatim in insulis St. Thomæ et St. Crucis. Hafnia 1745. (Kongelige Bibliotek)

² Niklas Thode Jensen: En verden til forskel? Undersøgelser af lægerne og sundhedsvæsenet i Dansk Vestindien mellem 1755 og 1830. *Bibliotek for Læger*, hæfte 4 (december), 194. årgang, 2002, s. 281-282.

³ Sst. s. 285.

⁴ RA, VILA, Vestindiske Lokalarkiver før 1755, St. Thomas og St. Jan guvernement. Forhandlingsprotokoller for Det Sekrete Råd. Nr. 1.2.3. 1732-1749.

⁵ Laurids Fogtmann: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsvis udgivne i chronologisk Orden.*

København 1787.

⁶ RA, Rentekammeret, Vestindiske journaler og kopibøger, 2323.3-5 (1771-1772).

⁷ RA. VILA, 3. Den Vestindiske Regering. Guvernementet på St. Croix. 81.593. Gruppeordnede sager 9. Sociale og kulturelle forhold: Sager for kommissionen af 31/5 1780 til undersøgelse af hospitalerne i Christianssted og Frederikssted. Nr. 3.81.593. 1780-1791.

⁸ Signild Valgård: Hospitals and Poor in Denmark, 1750-1880. *Scandinavian Journal of History*, vol. 13, Stockholm 1988, s. 95.

⁹ Valgård, s. 96-97.

¹⁰ Henrik Gautier: Sygehusvæsen og kommunal opgave i det 19. århundrede. Jan Kanstrup & Steen Ousager (red.), *Kommunal opgaveløsning 1842-1970*. Odense 1990, s. 164.

¹¹ Edvard Gotfredsen: *Det Kongelige Frederiks Hospital*. København 1957, s. 25-31.

¹² Hj. Thorsteinsson: *Træk af dansk militærmedicins historie*. København 1993, s. 57, 66.

¹³ Kommissionsrapporten for hospitalet i Frederikssted (herefter forkortet KRHF), s. 1-4.

¹⁴ KRHF, s. 6.

¹⁵ Roy Porter: *Ve og Vel. Medicinens historie fra oldtid til nutid*. København 2000, s. 55-62, 73-77.

¹⁶ KRHF, s. 10-11. Alle mål er omregnet efter Knut Birkeland: *Mål & Vægt*. København 1970. Længdemålene er omregnet fra danske fod = 31,37 cm.

¹⁷ Julia F. Morton: *Atlas of Medicinal Plants of Middle America*. Springfield, U.S.A. 1981, s. 607. Prikkelbær nævnes som hegn på tegninger over fæstningsanlæg på øerne. Se: RA, Rentekammeret, Kort- og Tegningssektionen. Tropekolonier generelt, Vestindien III. Nr. 337,301-343.

¹⁸ KRHF, s. 17.

¹⁹ Jens Vibæk: *Dansk Vestindien 1755-1848. I: Johannes Brøndsted (red.): Vore Gamle Tropekolonier*. København 1966, s. 144, 147, 206-208.

²⁰ Jerome S. Handler et al.: Lead Contact and Poisoning in Barbados Slaves: Historical, Chemical and Biological Evidence. *Social Science History*, 1986, vol. 4, s. 399-425.

²¹ KRHF, s. 7.

²² Vibæk, s. 203.

²³ KRHF, s. 12.

²⁴ KRHF, s. 7-8.

²⁵ KRHF, s. 13.

²⁶ KRHF, s. 8, 14.

²⁷ KRHF, s. 8, 15.

²⁸ KRHF, s. 15.

²⁹ KRHF, s. 9-10.

³⁰ KRHF, s. 16.

³¹ KRHF, s. 10.

³² KRHF, s. 17-18.

³³ Kristian Carøe: *Den Danske Lægestand 1479-1900*. København 1977. II. *Kirurger, 1738-1785*, s. 33; V. *Supplementbind*, s. 54. Og: *Hof- og Statskalenderen, 1774-1786*.

³⁴ KRHF, s. 19.

³⁵ KRHF, s. 27-30 og 36-37.

³⁶ KRHF, s. 20, 23-24, 33.

³⁷ KRHF, s. 18-19 og Litra B: Inventarium.

³⁸ KRHF, Litra D.

³⁹ Mængdeangivelserne er taget fra Kommissionsrapporten for Hospitalet i Christianssted (herefter forkortet KRHC).

⁴⁰ Cabrit = ged. Oldendorp, s. 306-307.

⁴¹ Vibæk, s. 206 og Hans West: *Beskrivelse over St. Croix med en kort udsigt over St. Thomas, St. Jean, Tortola, Spanishtown og Crabbensland*. København 1793, s. 256-257.

⁴² Skørbug skyldes mangel på C-vitamin, som citrusfrugter indeholder meget af.

⁴³ Porter, s. 295-296. Og: Nick Nyland: *Skørbug, beskøjter og skibskirurger. Træk af søfartsmedicinens historie*. Fiskeri- og Søfartsmuseet Esbjerg 1994, s. 23-24.

⁴⁴ Gotfredsen, s. 33.

⁴⁵ Mogens Winge: *Søværnets lægevæsen 1500-1840. Bibliotek for Læger*. Oktober 1990. København, s. 289. Og: *Spise-taxt til Søes og Spise-taxt for de syge paa flaaden*. (Det Kongelige Bibliotek).

⁴⁶ Landfysikus var en statsansat mediciner og havde den øverste medicinske myndighed for et bestemt geografisk område, i dette tilfælde de dansk-vestindiske øer. Se: Jensen: *En Verden til forskel?* Speciale. 2002, s. 41-42. Og: Kristian Carøe: *Den Danske Lægestand 1479-1900. I. Læger, 1479-1788*. København 1977, s. 48

⁴⁷ Landfysikus' betænkning findes blandt kommissionens papirer. s. 5-8.

⁴⁸ KRHF, s. 22-24.

⁴⁹ KRHC, s. 14 og KRHF, s. 33.

⁵⁰ *Reglement for Patienter...* (1782).

⁵¹ Landfysikus' betænkning s. 8-9.

⁵² Johan Christian Schmidt: *Various Remarks collected on and about the Island of St. Croix in America*. Translated by Svend E. Holsoe. The Virgin Islands Humanities Council, Sources in Danish West Indian and U.S. Virgin Islands History, editors Arnold R. Highfield and George F. Tyson. St. Croix, U.S. Virgin Islands 1998, s. 28.

Statsræson og menneskerettighedspolitik

Frankrig og Østeuropa under den kolde krig

Den franske holdning til menneskerettighedsspørgsmålet i Østeuropa under den kolde krig blev bestemt af såvel indenrigspolitiske som geopolitiske, økonomiske og idealistiske faktorer. De politiske beslutningstageres „realistiske“ hensyn vejede tungest, men ikke-statslige aktørers støtte til dissidenterne opnåede en vis begrænset indflydelse på den officielle franske politik i løbet af 1980'erne.

Af Bent Boel, ph.d., lektor i europæiske studier ved Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Franskmændene taler som amerikanerne, men handler som tyskerne, skrev Pierre Hassner i en analyse af Frankrigs Østeuropa-politik. Han tilføjede, at USA tror på stokken, Tyskland på gulero-den, mens Frankrig foretrækker ord.¹ I intet vestligt land talte man så meget om systemkritikerne i østlandene som i 1970'ernes og 1980'ernes Frankrig. For mange franske venstreorienterede intellektuelle antog interessen form af en veritabel „dissidentkult“,² der erstattede tidligere ideologiske trosbekendelser. Begejstringen kom imidlertid kun i begrænset omfang til at sætte sit præg på den officielle franske udenrigspolitik: Selv om den i ord var sympatisk indstillet over for systemkritikerne, var dens handlinger forsigtige.³ Tre faktorer – indenrigspolitiske, udenrigspolitiske (geopolitiske og økonomiske) samt idealistiske overvejelser – spillede en central rolle for den franske holdning til menneskerettighedssituationen i Østeuropa under den kolde krig. For det første afspejlede de franske standpunkter nogle rent indenrigspolitiske forhold, idet dissidenterne blev brugt i interne politiske konflikter. For det andet hang de – ikke overraskende – også uløseligt sammen med Frankrigs generelle udenrigspolitik under den kolde krig. For det tredje var retorikken og den officielle politik kun en del af historien: De ikke-statslige aktører – og deres mere idealistiske motiver – spillede ligeledes en vis rolle for landets hold-

ning til dissidenterne. Disse tre faktorer vil blive diskuteret nærmere i det følgende.

Retorikken og det ideologiske klima: De intellektuelles dissidentkult

Dissidentkulten var først og fremmest led i et ideologisk opgør med Kommunistpartiets (PCF's) dominerende stilling på den franske venstrefløj efter den anden verdenskrig. PCF spillede fra 1941 en central rolle i modstandskampen og blev ved befrielsen Frankrigs største politiske parti. Forværringen af Øst-Vest relationerne skabte imidlertid et stadig mere anstrengt forhold mellem PCF og dets samarbejdspartnere, og i maj 1947 blev partiet smidt ud af regeringen. Selv om Kommunistpartiet efterfølgende tilbragte mere end tre årtier „ude i kulden“, kom det alligevel til at spille en vigtig rolle under hele den kolde krig. Det udfyldte rollen som talerør for samfundets udstødte og formåede, til dels takket være auraen fra modstandsbevægelsen, at opnå en kulturel og ideologisk indflydelse, der rakte langt ud over partiets egne rækker.⁴ Antifascismen blev en væsentlig bestanddel i det kit, der forbandt PCF med den øvrige del af venstrefløjen, samtidig med at den lå bag den ambivalens, der kom til at præge dele af den ikke-kommunistiske venstrefløjs forhold til Moskva. Da Sovjetunionen havde båret hovedbyrden i kampen mod Hitler-Tyskland, var enhver form for antikommunisme uvægerligt suspect.⁵ Nav-

lestrengen, der forbandt socialisterne med kommunisterne, havde også dybe rødder i den franske revolutionære tradition, hvor man helst ikke så, at man havde fjender til venstre.⁶

Bortset fra enkelte tilløb til selvstændiggørelse (fordømmelse af Warszawapagtens invasion i Tjekkoslaviet i august 1968, og en halvhjertet flirt med eurokommunismen midt i 1970'erne) var PCF et af Vesteuropas mest Moskva-tro og stalinistiske kommunistpartier. Partiets gradvise indskrumpning skal bl.a. ses i lyset af østlandenes svinende ideologiske tiltrækningskraft, markeret ved tre milepæle: 1956, 1968 og 1974. Sovjetunionens nedkæmpelse af opstanden i Ungarn i 1956 førte til en kraftig afskalning af PCF, først og fremmest blandt de intellektuelle. „Renegaterne“, samt de 40.000 ungarske flygtninge, der strømmede til Paris, dannede grobund for den spirende franske interesse for oppositionelle kræfter i Østeuropa.⁷ Tendensen blev forstærket efter Warszawapagt-landenes indmarch i Tjekkoslaviet i 1968. PCF fordømte først invasionen, men nedtonede hurtigt sin kritik og gav i praksis sin støtte til Gustav Husaks „normalisering“.⁸ Oprørerne fra Maj 68 undergravede yderligere PCF's dominerende position på venstrefløjen. Først ved at bryde partiets monopol på radikal opposition til det politiske system, og sidenhen ved at levere nogle af de fremmeste kritikere af diktaturstaterne i Øst. For mange af dem blev udgivelsen i 1974 af Alexander Solsjenitsyns bog *Øhavet Gulag* en skelsættende begivenhed, idet den åbnede deres øjne for de forbrydelser, der var blevet begået i kommunismens navn.⁹ Og fra midten af 1970'erne blev støtten til dissidensen et centralt element i store dele af den ikke-kommunistiske intellektuelle venstrefløjs identitet og selvforståelse. Inden for en kort årrække blev den folkelige opinions, mediernes og de intellektuelle elites syn på Sovjetunionen og kommunismen drastisk ændret.¹⁰ Drivkraften bag denne udvikling var en gruppe intellektuelle med bl.a. den tidligere maoist André Glucks-

mann i spidsen, for hvem Sovjetunionen afløste USA som „Ondskabens Rige“. De politiske kræfter i Frankrig, der traditionelt havde vist sig forstående over for Sovjet, blev tilsvarende svækket. Dette ramte først og fremmest PCF, men paradoksalt nok også højrefløjen, der havde været ansvarlig for den franske udenrigspolitik under hele den femte republik. Det forsinkede Gulag-chok bidrog efter alt at dømme til at svække Giscard op til præsidentvalget i 1981. Giscard havde lidt kluntet forsøgt sig som mægler mellem Øst og Vest efter Sovjetunionens indmarch i Afghanistan, og blev effektivt gjort til grin af den socialistiske modkandidat François Mitterrand, der havde held til at portrættere den siddende præsident som Leonid Bresjnevs stik-i-rend dreng.¹¹ Mitterrands valgsejr var tilsyneladende en sejr for kræfter, der ønskede en mere „moralsk“ udenrigspolitik, som tog hensyn til Sovjetunionens ideologiske natur og behovet for at støtte de oppositionelle kræfter i Øst. Den slags overvejelser havde hidtil spillet en beskeden rolle i fransk udenrigspolitik.

Den franske regering og systemkritikerne

I den kolde krigs bipolarere bloksystem var der kun begrænset spillerum for en selvstændig fransk Østeuropa-politik. Afgørende var forholdet til USA (der skulle holdes „inde“ om end gerne i en vis armlængde), Tyskland (der skulle holdes „nede“) og til en vis grad Sovjetunionen (der skulle holdes „ude“, men som det af og til kunne være formålstjenligt at invitere „indenfor“). I den udstrækning Frankrig formulerede en selvstændig kurs i forhold til Østeuropa, var den altovervejende præget af ovennævnte geopolitiske hensyn. Undertiden vejede økonomiske interesser ganske tungt. Til gengæld spillede menneskerettigheds-spørgsmål først sent, episodisk og i begrænset omfang en rolle for den franske udenrigspolitik.

De geopolitiske hensyn havde dybe historiske rødder. Frankrig havde traditionelt udset østeuropæiske lande og Rusland til at spille rollen som *alliance de revers* (for-

bund med ens fjendes naboer og rivaler) i forhold til Tyskland. Denne politik spillede fallit i mellemkrigstiden, men spøjte fortsat i mange franske beslutningstagers overvejelser efter 1945. Charles de Gaulle – der var regeringschef i 1944-46 – forfulgte ganske åbenlyst samme mål efter krigen, da han forgæves søgte sovjetisk forståelse for Frankrigs tysklandspolitik.¹² Hans efterfølgere viste kun begrænset interesse for Østeuropa: I 1950'erne levede den kolde krig og mangfoldige indenrigspolitiske og koloniale vanskeligheder ikke meget manøvrerum for en selvstændig fransk politik i forhold til de østeuropæiske lande. Det var først efter de Gaulles tilbagevenden til magten i 1958, at Frankrig mere helhjertet engagerede sig i bilaterale relationer med de enkelte østlande. Den femte republiks præsidents opfordring til at "bryde med Jalta" indgik i en politik, der, bistået af en vision om et "Europa fra Atlanterhavet til Uralbjergene", søgte at ophæve den koldkrigsskabte deling af Europa.¹³ Det grundlæggende mål forblev geopolitisk. De Gaulle betragtede stater som de fundamentale og vedvarende aktører i international politik, mens ideologier var mere flygtige fænomener. Han ønskede afspænding og en opblødning i blokdanelserne, men det var de mellemstatslige snarere end de mellemfolkelige relationer, der skulle udbygges. De øst- og centraleuropæiske lande skulle opmuntres til at følge det franske eksempel og hævde deres selvstændighed i forhold til „storebroderen“. De Gaulle lagde ikke skjul på sin fordømmelse af diktaturstaterne i Øst, men nærrede ingen illusioner om systemreformer i østlandene inden for en overskuelig årrække. Denne „realistiske“ indstilling, der også prægede den franske holdning efter de Gaulles afgang i 1969, blev i et vist omfang forstærket af ligeså nøgterne handelsmæssige overvejelser – især i 1980'erne, da Frankrig, hårdt ramt af den økonomiske krise, fik et desperat behov for at finde nye eksportmarkeder.

Ideologiske faktorer var klart underordnede drivkræfter i Frankrigs østeuropa-

politik efter 1945. Borgerlige politikere brugte de kommunistiske diktaturstater som skræmmebilleder i kampen mod PCF og mod venstrefløjgen generelt, men i de mellemstatslige relationer valgte regeringer af forskellig politisk observans for det meste at se stort på krænkelse af menneskerettighederne.¹⁴ Den franske regering fordømte naturligvis de kommunistiske magtovertagelser samt indlemmelsen af de østeuropæiske lande i Sovjetblokken. I 1956 protesterede den mod Sovjetunionens intervention i Ungarn.¹⁵ Men da Frankrig samtidig var involveret i Suez-krisen, og dermed i hvad mange i Vesteuropa og resten af verden anså for et antikveret postkolonialt eventyr, vejede sådanne protester ikke tungt. De Gaulle viste ingen interesse for Prag-foråret, der fokuserede på indenrigspolitisk reform snarere end national uafhængighed.¹⁶ I august 1968 valgte den franske udenrigsminister Michel Debré offentligt at bagatellisere invasionen i Tjekkoslovakiet. Da de Gaulle besøgte Rumænien i 1968, betroede han landets leder, Nicolae Ceausescu, at et kommunistisk styre efter hans overbevisning var nyttigt i lande som Sovjetunionen og Rumænien, fordi det sikrede disciplin og økonomisk fremskridt.¹⁷

Efter 1968 fortsatte Frankrig med at give geopolitikken førsteprioritet. Præsident Valéry Giscard d'Estaing (1974-1981) gik på sin vis endnu længere end forgængerne de Gaulle og Georges Pompidou i forsøget på at nå til en forståelse med Sovjetunionen, idet han i 1975 – uden at vinde gehør for tanken hos de sovjetiske ledere – slog til lyd for ideologisk afspænding mellem blokkene. Han dyrkede et tæt og hjerteligt forhold til den polske leder Edward Gierek. I 1978 gav Giscard udtryk for sit ubehag over det sovjetiske styres behandling af dissidenterne, men det der først og fremmest kendetegnede hans politik var uomtvistligt et geopolitisk, økonomisk og indenrigspolitisk motiveret ønske om at bevare et godt forhold til Sovjetunionen. Dette ytrede bl.a. i „dueagtige“ udtalelser om Afghanistan samt

Fagforeningen CFDT's entusiastiske støtte til Solidararnosc var mangefacetteret og fik bl.a. et kunstnerisk udtryk på hovedkvarterets facade. Billedet er gengivet med venlig tilladelse fra fotografen Christian Avril.

påmindelser til Solidararnosc om, at Polen hørte hjemme i Sovjetblokken.¹⁸

I maj 1981 vandt Mitterrand præsidentvalget, og socialisterne overtog regeringsmagten. Det var bestemt ikke en begivenhed, som magthaverne i Øst hilste velkommen. Moskva foretrak under den femte republik systematisk højreorienterede præsidentkandidater, der gerne ansås som mere „forstående“ end socialisterne. Der er da heller ingen tvivl om, at der efterfølgende lød nye toner i den franske Østeuropa-politik. Det franske socialistparti havde længe – til dels af hensyn til PCF – opretholdt en politik, der indebar kontakter og gensidige besøg hos de regerende kommunistpartier. Således besøgte Mitterrand i november 1967 den gammelkommunistiske leder Antonin Novotny i Prag, kort før han blev udskiftet med reformkommunisten Alexander Dubcek, i 1975 besøgte han Bresjnev i Moskva og skrev under på et kommuniké, der roste den sovjetiske socialisme, og i 1976 godkendte han, efter et møde med János Kádár i Budapest, et fælles kommuniké, der udtrykte beundring for de fremskridt i opbygningen af et socialistisk samfund, som det ungarske folk havde nået under ledelse af arbejderklassen og dets parti... Efter at have underskrevet et fælles regeringsprogram med PCF i 1972, udviste Socialistpartiet tilbage-

holdenhed i sin fordømmelse af „normaliseringen“ i Tjekkoslovakiet.¹⁹ I løbet af anden halvdel af 1970'erne ændredes såvel den indenrigspolitiske som den udenrigspolitiske situation sig imidlertid: Dissidentkulten, Sovjetunionens invasion i Afghanistan, truslen fra de sovjetiske SS-20 mellemdistanceraketter samt frygten for tysk neutralisme og pacifisme bidrog altsammen til, at Mitterrand skærpede tonen og kritiserede Giscard d'Estaings svaghed over for Moskva. PCF's deltagelse i den socialistisk ledede regering efter 1981 skabte desuden et behov for at vise de vestlige alliancepartnere, at kommunisterne ikke havde nogen indflydelse på den førte udenrigspolitik. Mitterrand gjorde derfor op med det traditionelle intime fransk-sovjetiske forhold og lod Frankrig komme på en „afvænningskur“, idet han lod forstå, at de to landes relationer ikke kunne normaliseres, så længe situationen i Afghanistan og Polen varede ved. Han tog imod dissidenter i Paris, anklagede det vesttyske SPD for at være „blød“ i forhold til Sovjetunionen, og veg under sit besøg i Kreml i juni 1984 ikke tilbage for at hylde Andrei Sakharov. Kursændringen var også tydelig i forhold til Østeuropa, hvor han fordømte undertrykkelsen af systemkritikerne. De Gaulle havde gjort Rumænien til Frankrigs „kæledægge“, da landet tilsyneladende inkarnerede den „af-satellisering“, som han ønskede at opmuntre. Mitterrand havde – i modsætning til mange andre ledende vestlige politikere – aldrig nærmet nogen form for sympati for Ceausescu-styret, og bestræbte sig i stedet på at udbygge forholdet

til Ungarn, det mest „bløde“ af diktaturene i Øst. Da udenrigsminister Roland Dumas i 1985 besøgte Prag, mødte flere af hans rådgivere kendte systemkritikere.²⁰

Den polske krise blev lakmusprøven for den nye kurs. Den franske regerings reaktioner på krisen var præget af ambivalens. Regeringens umiddelbare reaktion på krigsretstilstanden, der blev udråbt af general Wojciech Jaruzelski den 13. december 1981, var afdæmpet. Selvsamme dag slog udenrigsminister Claude Cheysson fast, at Frankrig ikke ville foretage sig noget. Pres fra dele af venstrefløjens førte imidlertid tre dage senere til, at den skærpede sin fordømmelse. I sine verbale protester var den franske socialistiske regering fuldt på linie med den amerikanske. Til gengæld nægtede Frankrig at følge trop, da USA opfordrede til at iværksætte en sanktionspolitik over for Sovjetunionen. Tværtimod underskrev den socialistiske regering i januar 1982 en naturgasaftale med Moskva for, som premierminister Pierre Mauroy udtrykte det, ikke til det polske folks ulykke at føje de lidelser, som manglen på naturgas ville påføre det franske folk i det kolde vintervejr.²¹ Efter 1984 tilstræbte Mitterrand en normalisering af forholdet til Sovjetunionen og Østeuropa. Med kommunisternes udtræden af regeringen mindskedes behovet for at demonstrere regeringens „vestlige“ sindelag, mens det omvendt kunne være formålstjenligt at gøre noget for at blødgøre PCFs vælgere. Udenrigspolitisk betød udstationeringen af mellemdistanceraketterne, at den sovjetiske trussel forekom mindsket, samtidig med at fredsbevægelserne var svækkede. Omvendt fremstod det amerikanske stjernekrigsprojekt (SDI) som en trussel mod franske interesser. Tilnærmelsen kulminerede i december 1985, da Mitterrand valgte at være det første vesteuropæiske statsoverhoved til at tage imod Jaruzelski. Dette sidste kompromitterende skridt blev mødt med protester på såvel højre- som venstrefløjens. Når Mitterrand alligevel valgte at tage det, skyldes det efter alt at dømme bl.a. et ønske om ikke at miste

franske økonomiske og diplomatiske positioner i Østeuropa på et tidspunkt hvor afspændingen skabte konkurrence mellem vestmagterne i forhold til Østeuropa, forhåbninger om at Mikhail Gorbatsjov ville tildele Frankrig en særlig mæglerrolle mellem Øst og Vest, samt en dybt rodfæstet skepsis over for muligheden for radikale ændringer i det sovjetiske system. I 1986 rejste Jean-François Baylet, understatssekretær for udenrigsanliggender, til Warszawa med instrukser om at undgå kontakt med Solidarnosc og andre oppositionelle kræfter. Højrefløjens valgsejr i marts 1986 og Jacques Chiracs overtagelse af regeringsmagten bidrog blot til at bekræfte „normaliseringen“ af forholdet til Polen. Chiracs syn adskilte sig tilsyneladende ikke meget fra Mitterrands, og østeuropa-politikken blev da heller ikke et konfliktemne i den såkaldte cohabitationsperiode, 1986-88.²²

Sidst i 1980'erne, da Gorbatsjovs perestrojka-politik for alvor slog igennem, og da en forsigtig liberalisering fandt sted i Ungarn og Polen, blev franskmændene dristigere. I 1988 mødtes den franske udenrigsminister Jean-Bernard Raimond med flere systemkritikere under sit besøg i Budapest. I september 1988 mødtes hans efterfølger, udenrigsminister Roland Dumas, med systemkritikere i Prag. Og Mitterrands rejser til hhv. Tjekkoslaviet og Bulgarien før Murens fald fulgte begge det samme mønster: Ved siden af det officielle program indgik en sammenkomst med lokale dissidenter. I december 1988 mødte han Vaclav Havel, i januar 1989 traf han dissidenten og den kommende præsident Jelou Jeleu. Alt efter temperament kunne man vælge at se disse møder som det egentlige motiv til at besøge de mest reformsky østbloklande eller som et figenblad, der skulle dække over regeringens „business as usual“ med diktaturstaterne i Øst.²³

Selv om skiftende franske regeringer i 1980'erne ved flere lejligheder fik demonstreret deres sympati for systemkritikerne i Øst, var den officielle politik overvejende

Mange franskmænd var villige til at yde en indsats for Solidarnosc. Her i et gadeløb. Billedet er gengivet med venlig tilladelse fra fotografen Christian Avril.

præget af „realisme“. Forsigtigheden kom til udtryk på andre planer end de rent mellemstatslige. Således holdt den officielle kulturpolitik en lav profil: De franske kulturinstitutioner i østlandene skyede politisk kontroversielle emner, og Radio France internationale (RFI), der stod for de franske radioudsendelser mod Øst, fristede en usikker tilværelse.²⁴

De ikke-statslige aktører og udenrigspolitikken

De intellektuelle dyrkede dissidenterne, den franske regering gav diskret udtryk for sin sympati, samtidig med at den fastholdt sin overvejende geopolitiske motiverede østeuropapolitik. Men hvorledes forholdt de ikke-statslige aktører sig i praksis? I hvilket omfang blev sympatien for systemkritikerne udmøntet i konkrete handlinger? En lang række franske organisationer og personligheder ydede en støtte til dissidenterne, som efter alt at dømme ikke var uden betydning for visse oppositionsbevægelser i

Østeuropa, herunder først og fremmest Solidarnosc i Polen.

Støtten til systemkritikerne foregik på mange forskellige planer. Mange dissidenter emigrerede til Paris, hvilket formentlig bidrog til en fransk åbenhed over for østlige input – ikke mindst på det kulturelle område. Efter undertrykkelsen af Prag-foråret oplevede man et opsving i den franske interesse for tjekkisk film og litteratur. I 1980'erne antog interessen form af en nostalgi for århundredskiftets Centraleuropa. Blandt de kulturelt-institutionelle kontakter kan man også nævne, at en række franske uddannelsesinstitutioner – især École des hautes études en sciences sociales – bestræbte sig på at fremme kontakterne med Østeuropa, bl.a. ved at yde støtte til systemkritikere i form af stipendier, invitationer og besøg.

Dele af den franske venstrefløj – især den såkaldte anden venstrefløj, også kaldet den antitotalitære venstrefløj, der bl.a. omfattede fagforeningen CFDT, tidsskriftet

Esprit samt socialistlederen Michel Rocard's tilhængere – mente, at hvis freden i Europa var truet, skyldtes det ikke atomraketterne i Øst og Vest, men den begrænsede frihed i Øst. Det bedste middel til at sikre freden var øget mellemfolkelig dialog snarere end mellemstatslige nedrustningsforhandlinger. Disse kredse mente derfor, at man burde forsøge at omgå de østeuropæiske regeringer og etablere direkte kontakter med bl.a. dissidenter og kirkelige kredse, samt øge Frankrigs kulturelle tilstedeværelse i Østeuropa. Deres gennemslagskraft blev imidlertid hæmmet af, at de repræsenterede strømninger på venstrefløj, som Mitterrand var yderst mistroisk overfor. Hertil kom, at den franske ikke-kommunistiske fredsbevægelses svaghed bevirkede, at franskmændene kun sjældent blev involveret i de kontakter, der blev skabt mellem vestlige fredsaktivister og dissidenterne i Øst. Til gengæld eksisterede der andre uformelle kontaktkanaler mellem Frankrig og dissidenterne, hvoraf nogle pudsigt nok bundede i PCFs netværk: Intellektuelle, der havde mødtes som kommunister, genså senere hinanden som henholdsvis østeuropæiske dissidenter og franske antikommunistiske forfattere.²⁵

Den folkelige opinion involverede sig kun sjældent aktivt i støtten til dissidenterne. Jaruzelskis kup udgjorde en undtagelse, idet 50.000 mennesker demonstrerede på gaderne i protest. Sympatitilkendigelserne for Solidarnosc ytrede sig på mange forskellige måder, bl.a. besluttede de ansatte på det franske statsejede fjernsyn at optræde for åben skærm med Solidaritets mærkater. Opinionens chokerede reaktion på Mitterrands møde med Jaruzelski i december 1985 viste at sympatien var dybt rodfæstet. På den anden side lagde indignationen sig hurtigt, og spørgsmålet spillede ingen nævneværdig rolle i den efterfølgende valgkamp.

Den stærkeste organiserede franske støtte kom ubestrideligt til udtryk i forhold til Solidarnosc. De kræfter, der spillede den væsentligste rolle i støtten til den polske

fagbevægelse, var de ikke-kommunistiske franske fagforeninger, først og fremmest CFDT, men også FO, CFTC, FEN og CGC. CFDT identificerede sig selv med Solidarnosc's sag i en grad, man ikke genfinder i noget andet vesteuropæisk land, gennem indsamling af støttebidrag, hemmelige leverancer, demonstrationer, pres på regeringen osv.²⁶ På mindre spektakulær vis etablerede også den katolske kirke forbindelser med visse østeuropæiske oppositionskredse, især i Polen.

Konklusion

Støtte til dissidensen i Østeuropa blev et vigtigt tema for den franske ikke-kommunistiske venstrefløj fra midten af 1970'erne. Intensiteten i dette „antitotalitære“ engagement smittede til en vis grad af på fransk udenrigspolitik, da socialisterne kom til magten i 1981, og op igennem 1980'erne gav Frankrig ved flere lejligheder udtryk for sin solidaritet med systemkritikerne. Men trods ændringer i retorikken forblev den franske politik også efter 1981 præget af et „realistisk“ syn på den kolde krigs fastfrysning af fronterne mellem blokkene og behovet for stabilitet og afspænding i Europa. Indenrigspolitiske overvejelser og nøgterne udenrigspolitiske hensyn spillede således utvivlsomt en afgørende rolle for den franske politik i forhold til østlandene under den kolde krig. Det betyder imidlertid ikke, at sympatien for oppositionsbevægelserne i Øst udelukkende var taktisk bestemt eller hyklerisk. Opbakningen, som en lang række ikke-statslige aktører – samt visse politikere – ydede Solidarnosc og andre oppositionsbevægelser, var tillige udtryk for et dybfølt antitotalitært engagement. Denne ændring i den franske ikke-kommunistiske venstrefløjs selvforståelse kan i bagklogskabens lys ses som en bebuder af Murens fald i 1989.

Bent Boel

¹ Pierre Hassner, „The View from Paris“, i: Gordon Lincoln (ed.), *Eroding Empire: Western Relations with Eastern Europe*, Washington 1987, s. 216 (NB: I denne artikel henvises der som

regel kun til den anvendte litteratur første gang den bruges).

² François Hourmant, *Le désenchantement des clercs. Figures de l'intellectuel de l'après-Mai 68*, Rennes 1997, s. 143.

³ Dominique Moïsi, "French Policy Toward Central and Eastern Europe" i: William E. Griffith (ed.), *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?*, Boulder 1989, s. 353, 360.

⁴ Pierre Lévêque, *Histoire des forces politiques en France de 1940 à nos jours*, Paris 1997, s. 47.

⁵ Cécile Vaissie, "Les chèvres, les choux et les canards sauvages: les ambiguïtés françaises face à la dissidence soviétique", *Communisme*, no. 62-63, 2000, s. 157-58.

⁶ Marcel Gauchet, "La droite et la gauche", i: Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, Paris 1997, vol. 2, s. 255-53.

⁷ Thomas Schreiber, *Les actions de la France à l'Est*, Paris 2000, s. 69.

⁸ Yves Santamaria, *Histoire du Parti communiste français*, Paris 1999, s. 77.

⁹ Ulrike Ackermann, *Sündenfall der Intellektuellen. Ein Deutsch-Französischer Streit von 1945 bis heute*, Stuttgart 2000, s. 154-61; Jean-Marie Domenach, "L'intelligentsia française et la perception de l'Est communiste", *Cadmos*, vol. 4, no. 13, printemps 1981, s. 18-27; Friedhelm Boll, Stéphane Sirot, "Deutsche und französische Intellektuelle und der Fall Solschenizyn", i: Ilja Mieck, Pierre Guillen, *Deutschland – Frankreich – Russland. Begegnungen und Konfrontationen*, Munich 2000, s. 323-43.

¹⁰ Olivier Duhamel og Jean-Luc Parodi, "Images du communisme: La dégradation de l'image de l'Union soviétique", *Pouvoirs*, no. 21, 1982, s. 169-80.

¹¹ Daniel Vernet, "Mitterrand, l'URSS et la Russie", i: Samy Cohen, *Mitterrand et la sortie de la guerre froide*, Paris 1998, s. 28.

¹² Thierrie Wolton, *La France sous influence. Paris-Moscou: 30 ans de relations secrètes*, Paris 1997, s. 56-58; Georges Bortoli, *Une si longue bienveillance. Les Français et l'URSS 1944-1991*, Paris 1994, s. 13.

¹³ Maurice Vaisse, *La grandeur. Politique étrangère du général de Gaulle 1958-1969*, Paris 1998, s. 413-51.

¹⁴ Bela Farago, "La France et les révolutions manquées à l'Est", *Histoire, économie et société*, 1994, vol. 13, no. 1, s. 154.

¹⁵ László Borhi, "Rollback, Liberation, Containment, or Inaction? US Policy and Eastern Europe in the 1950s", *Journal of Cold War Studies*, vol. 1, no. 3, Fall 1999, s. 103.

¹⁶ Olivier Wormser, "L'occupation de la Tchécoslovaquie vue de Moscou (II)", *Revue des deux mondes*, Juillet 1978, s. 45.

¹⁷ Schreiber, s. 118.

¹⁸ Schreiber, s. 143, 147-48, 153, 160-63; Hassner, s. 199, 215-16.

¹⁹ Jacques Rupnik, "La France de Mitterrand et les pays de l'Europe du Centre-Est", i: Samy Cohen, *Mitterrand et la sortie de la guerre froide*, Paris 1998, s. 192-93; Pierre Grémion, *Paris/Prague: La gauche face au renouveau et à la régression tchécoslovaques, 1968-1978*, Paris 1985, s. 226-28.

²⁰ Vernet, s. 23, 26, 33; Schreiber, s. 93, 115-16, 126, 146, 177-79; Hassner, s. 200; Rupnik, s. 211; Pierre Grosser, "Serrer le jeu sans le fermer: L'Élysée et les relations franco-soviétiques, 1981-1984", i: Serge Berstein, Pierre Milza, Jean-Louis Bianco (eds.), *Les années Mitterrand. Les années du changement (1981-1984)*, Paris 2001, s. 253-81.

²¹ Denis Lacorne, "From Détente 1 to Détente 2: A Comparison of Giscard's and Mitterrand's East-West Policies", i: David A. Baldwin, Helen V. Milner (eds.), *East-West Trade and the Atlantic Alliance*, London 1990, s. 129.

²² Hassner, s. 204; Schreiber, s. 184-86; Moïsi, s. 362.

²³ Schreiber, s. 192-93; Rupnik, s. 194-95.

²⁴ Hassner, s. 220; Schreiber, s. 133-38, 143-44, 172, 190.

²⁵ Hassner, s. 201-202, 224, 229-30.

²⁶ Marcin Frybes, "Solidarnosc-CFDT. L'expérience d'un dialogue Est-Ouest", *Revue de la CFDT*, no. 3, Septembre 1997, s. 926.

Moderniteten i Middelalderen – Middelalderen i Moderniteten

Et Debatoplæg

Ingen anden historisk periodebetegnelse har opnået den tvivlsomme ære at blive brugt som skældsord i en sådan grad som netop middelalderen. Som en del af den omstridte "kulturkamp", føres slaget mod "det middelalderlige" fra Folketingets talerstol såvel som fra hjørnesofaen. Men hvad ligger der egentlig bag denne symbolloadede begrebsbrug, og hvad siger det om moderne selvopfattelse samt historiesyn? Artiklens forfatter er middelalderhistoriker og forsøger her at kaste lys over en række paradokser, der præger forestillingerne om middelalder og modernitet, samt at give et svar på hvorfor den mytologi, der underbygger billedet af "den mørke middelalder" er så svær at afskaffe. Det følgende er en lettere omskrevet version af et foredrag holdt på et ph.d.-seminar om modernitetsbegrebet i marts 2003.

Af Mia Münster-Swendsen, cand.mag, ph.d-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Der hersker en udbredt forestilling om, at middelalderen ikke havde et begreb for "modernitet", og at de to perioder fremstår som hinandens absolute modsætninger. Sidstnævnte påstand er tildels korrekt i og med, at de to perioder – eller begreber – som de kulturelle, historiske konstruktioner de er, netop blev skabt for at fremhæve et modsætningsforhold, hvori "andetheden" var forbeholdt middelalderen. Førstnævnte påstand beror dog blot på uvidenhed.

Som adjektiv ses begrebet "det moderne" (*modernus*) først brugt i sidste del af senantikken, hvor det betegner "det i vor tid" eller "det samtidige". Det anvendes ikke oprindeligt med nogen ideologisk konnotation, men dækker simpelthen mellemstadiet imellem fortid og fremtid. Det overordnede begreb "modernitet" (altså som nominativ, *modernitas*) anvendes derimod først fra det 11. århundrede og frem. Her betegner det stadig en samtidighed, men iblandet en forestilling om en forskellighed i forhold til fortiden. Det middelalderlige modernitetsbegreb indebærer ikke en fast-

lagt, ensidigt negativ eller positiv vurdering af fortiden, det veksler alt efter hvem der bruger begrebet og til hvad, men det udtrykker dog en påpegelse af fortidens *anderledes*hed – og dermed fremstår forskellen mellem "os" ("de nutidige", *moderni*) og "dem" ("de gamle", *antiqui*). Det ambivalente forhold til det forgangne fremgår af, at det både ses som fremvisende eksempler til efterfølgelse; at det er den i fortiden grundlagte viden der bygges videre på, samtidig med at fortiden anses for primitiv i visse kulturelle henseender; altså repræsenterer et *forstadie* hvadenten dette begrundes kulturelt, videnskæssigt, socialt eller religiøst. Begrebet modernitet anvendes i højmiddelalderen primært i de lærde miljøer og her ofte til at markere de historiske forskelle imellem videnssystemer. I denne brug af begrebet udtrykkes en forestilling om en fremadrettet kontinuerlig historisk udvikling, hvor det moderne bygger *ovenpå* det overleverede. Dette er en opfattelse der blandt andet ses udtrykt i det famøse og ofte gentagne dictum "Vi er som dværge der står på skuldrene af giganter – og der-

for ser vi længere end dem”¹. Tillige finder man middelalderlige forfattere der ser sig nødsaget til at forsvare deres egen tids modernitet imod de reaktionære tendenser hvori fortiden glorificeres på bekostning af nutiden. I blandt disse forsvarere af deres egen samtid kan nævnes Walter Map, walisisk magister og politiker fra sidste halvdel af 1100-tallet, der med beklagelse konstaterede, at “alle tidsaldre altid har afskyet deres egen modernitet” (“*..omnibus seculis sua displicuit modernitas*”)².

Der er derfor ikke rent objektivt begrebsmæssigt baggrund for en modstilling af modernitet og middelalder, idet *modernitas* simpelthen er middelalderlige skribenters betegnelse for deres egen historiske placering. I deres udlægning vil moderniteten altid betegne samtiden, og fortiden vil være en bestandig akkumulation af det forgangne – af tidligere moderniteter. Moderniteten er i denne sammenhæng derfor ikke en periodebetegnelse i egentlig forstand. Den har ingen begyndelse og ingen afslutning, men markerer nuet i rækken af “nuer” der udgør den historiske tidsakse.

Tager vi vores nutids briller på (og for den sags skyld de forgangne århundreders, der nu henhører til *perioden* moderne tid) bliver billedet dog et ganske andet. Her fremstår netop middelalderen som modernitetens modsætning. Som periode har middelalderen indtaget – og indtager til stadighed – en absolut særstatus i metahistorisk henseende. Der er ingen andre historiske perioder, der har en lignende funktion: I kraft af dens anderledeshed fungerer middelalderen sædvanligvis som negativt-ladet modbillede, som antitese, og medvirker dermed til modernitetens selvdefinition: Middelalderen er alt det vi ikke er; vi besidder alt det middelalderen ikke har.

Denne funktion er først og fremmest ideologisk, politisk – og ikke sjældent demagogisk. I offentlig debat anvendes termen middelalderlig almindeligvis i negativt henseende – ikke blot som “det andet”, men som samlebetegnelse for diverse fænomener som “vi ikke bryder os om”. Den er sy-

nonym for det barbariske, det brutale, det retsløse, det primitive, det formørkede, det perverse, det fanatisk religiøse, det kvindefjendske, det uhygiejniske etc. Men uanset at begrebet efterhånden er en almindelig del af talesproget, og at man ikke kan åbne selv den mest velinformerede avis uden at møde “det middelalderlige” i de besynderligste sammenhænge, brugt af folk fra alle sider af det politiske spektrum, så retter det uvægerligt tilhørerens blik imod en specifik historisk periode – det er ikke blot tilfældig retorik, men udtryk for et historiesyn og en måde at argumentere *ex historia*, som er og bliver ahistorisk set fra en historikers synspunkt.

Det, der er det mest forbløffende ved denne brug af begrebet, er at det historiesyn og middelaldersyn det beror på, synes så komplet umuligt at afskaffe. Uanset hvor mange gendrivelsler af de grundantagelser som underbygger billedet af “den mørke middelalder” middelalderhistorikere kan frembringe, så vedbliver forestillingen om en tusindårig åndsformørkelse og social og kulturel elendighed at bestå. Mytologien om den utiltalende periode er simpelthen for tiltalende, den fungerer for godt, men vigtigst af alt: den understøtter centrale, positivt ladede forestillinger om det moderne; forestillinger som netop er de bærende søjler i det moderne selv billede. Moderniteten kan simpelthen ikke undvære den mørke middelalder.

Voltaire skrev, at den eneste grund til at beskæftige sig med middelalderen var, at man dermed kunne afvise den.³ Bag denne udtalelse og andre lig den ligger metafysiske antagelser om bestemte perioder som havende iboende, essentielle træk, f.eks. som enten oplyste eller formørkede, antagelser der som oftest består imod bedre vidende. Der ligger også forestillingen om periodens tankemæssige, værdimæssige ensartethed – Middelalderen er simpelthen en *åndstilstand* der paradoksalt på den ene side er bundet til en bestemt, afsluttet periode og på den anden side har en besynderlig tendens til at dukke op midt i moderniteten.

Det er derfor utilstrækkeligt blot at udlægge statsministerens udsagn i hans famøse nytårstale,¹ hvori han eksplicit sammenlignede europæisk middelalder og islamisk fundamentalisme, som et udtryk for manglende historisk indsigt. Han var formentlig klar over (eller burde i hvertfald være det), at de to elementer egentlig ikke er sammenlignelige. Udsagnet var en politisk tilkendegivelse og ikke en historisk, men det giver kun mening ud fra en historisk baggrund – det hviler nemlig på et ganske bestemt historiesyn (og syn på hvordan historie kan bruges) som er ganske forskelligt fra det, der almindeligvis deles af nutidige faghistorikere.

For at virke, må en sådan retorik gå ud fra, at budskabet rent faktisk bliver forstået, selv af dem der ved, at billedet såvel som sammenligningen ikke holder. Man må antage, at der hersker generel, nærmest instinktiv konsensus om hvad “det middelalderlige” er og hvordan det bør fortolkes.

Så hvordan skabes og opretholdes et sådant billede? Hvordan og hvorfor vedbliver “den mørke middelalder” at være en del af almenuddannelsens *kanon*?

Ser vi på den historiske litteratur for folkeskolen (og for gymnasiet) vedrørende middelalderen, er der en ganske stor kløft imellem hvad der her præsenteres og hvad middelalderhistorikerne rent faktisk har frembragt i løbet af det sidste halve århundrede. De gamle myter består ikke blot – de opretholdes med iver. For at tage et grelt omend signifikant eksempel: Niels Aage Jensens “*Sværdet og Korset*” udgivet på Gyldendal i “Middelalderåret” 1999 indeholder f.eks følgende udsagn:

“Det var en rå tid i Europa. Medlidenhed? Godhed? Menneskers rettigheder? Den slags betød ikke noget i middelalderens Europa. Hen over dette barske fastland fejede krige og morderiske kampe som kolde regnbyger i stormvejr. Folk slog hinanden ihjel for et godt ord. ... Overalt på landevejene kunne man møde munke i grå, fattige dragter. De tiggede sig frem og prædikede Guds fred for alle der gad høre på dem.”

Disse kulørte påstande indhyllet i deres uheldige metaforik skriger til himlen, men bogen, der er for 4.-6. klassetrin, befinder sig dog på listerne som folkeskolens bogcentral anbefaler i undervisningen. Der findes intet belæg for den type udgydelser i den historiefaglige litteratur, så hvordan opstår de egentlig?

En overvejende del af de cirkulerende myter synes at leve deres eget liv, uafhængigt af historieskrivningen. De har nærmest vandrehistorieagtig karakter og får til tider næring af diverse sammensværgelsesteorier. I sidstnævnte forbindelse er en monolitisk, undertrykkende og hyklerisk Kirke typisk den centrale skurk.⁵ For at tage et eksempel: Den udbredte (og komplet forskruede) forestilling om, at “man i middelalderen troede at jorden var flad” kombinerer på fornemste vis ideen om middelalderen som tåbelig og uvidenskabelig med den antiklerikale sammensværgelsesteori. En af hovedophavsmændene til fladjordsmyten, den amerikanske forfatter Washington Irving, udgav i 1828 sin “*History of the Life and Voyages of Christopher Columbus*”. Her fordrejes indholdet af debatten på Salamanca-konciliet fra at handle om målingen af jordens omkreds (som Columbus, formentlig bevidst, undervurderede i sine beregninger⁶), til nu at have handlet om dens form. Hermed sættes den geniale, inspirede ener op imod et formørket establishment og Columbus personificerer dermed “renaissancemenneskets” opgør med de forløjede middelalderlige autoriteter (læs: skolestiske universitetsfolk – der er nemlig også en anti-intellektuel tendens). Tillige får vi en amerikansk patriotisk myte med i købet. Upassende facts må vige for den overordnede narrative nødvendighed i “den store fortælling” om det moderne fremskridt. En fortælling, der direkte *afhænger* af opretholdelsen af middelalderen som antitese i en dialektik der undertrykker sine egne paradokser. Middelalderen må derfor ses som:

a. Despotisk i modsætning til det moderne, som er demokratisk og lighedsorien-

Lummerheden breder sig: Muskelsvulmende normanner-krigere bortfører en fransk kvinde, hvis bryst 'tilfældigvis' blottes under ugeringen. Dette stykke salonkunst kombinerer sex, maskulin råhed og vold i skildringen af af en scene fra den mørkeste del af den mørke middelalder. (Evariste Vital Luminais (1822-1896): Normanniske sørøvere fra det 9. århundrede. 1894. Original på Musée Anne de Beaujeu, Moulins. Reproduceret som forside til Moesgård Museums katalog Vikinger og Guder i Europæisk Kunst, 1997.)

teret (eller peger frem imod disse værdier) – hvilket ignorerer at enevælde og diverse diktaturer også, ja måske netop, hører til i moderne tid.

b. Religiøs versus sekulariseret der ses som en væsentlig værdi knyttet til moderniseringsprocessen - hvilket ignorerer diverse vækkelser og pietistiske sekter samt den fortsatte, generelle religiøsitet i den moderne periode.⁷

Listen kunne fortsætte i det uendelige med stærkt værdiladede modstillinger såsom individualistisk/ slægtsdomineret, frihed/ trældom, tolerance/ ekstremisme, fornuftsmæssig/ labil og så videre.

I den lurvede afkrog af det urskovsagtige krat af myter og deciderede løgne der omgærdede middelalderen, finder man ydermere en række der forbinder perioden med forskruet seksualitet. Populærkulturen vil for eksempel ikke slippe forestillingen om eksistensen af "*ius primae noctis*" – det vil sige herremandens legale ret til samleje med nygifte undergivne kvinder – og myten optræder da også både i "*Figaros Bryllup*" og i nyere version i Mel Gibsons "*Braveheart*". Men den er og bliver en myte, der som så mange andre antimiddelalderlige myter har været brugt politisk og ganske effektivt gennem de sidste tre århundreders historie.⁸ Forestillingen om brugen af kyskhedsbælter hører til samme kategori, og her er myten sandsynligvis af viktoriansk oprindelse (hvad ellers?). Først i 1990'erne fjernede British Museum, The Royal Armouries og Musée de Cluny i Paris endelig deres eksemplarer af sådanne genstande, da det viste sig, at de var fremstillet i 1800-tallet. Som fetishistiske kuriositeter siger kyskhedsbælterne derfor mere om viktoriansk sensibilitet (for ikke at sige, seksualitet) end om middelalderlig praksis. En yderligere forbindelse imellem middelalder og perversion kan iøvrigt iagttages i Quentin Tarantinos "*Pulp Fiction*", hvor den berømte (og desværre, berømmede⁹) sætning "I'm gonna get medieval on your ass" netop optræder i en ubehagelig scene der involverer

(homo)sexuel tortur i en S/M dungeon. Hvad "to get medieval" helt konkret indebærer overlades til publikums fantasi, men udsagnets effekt beror på, at der blandt dette publikum hersker en konsensus (omend tåget), om hvad middelalderlighed er.

Såvidt jeg kan se, er det negative middelalderbillede som anti-modernitet faktisk så velkonstrueret, at man ud fra selve "for-nemmelsen for middelalderen" *a priori* kan udlede stortset hvad som helst i stil med citatet fra folkeskolebogen. Det giver så at sige sig selv, og dialektikken fungerer begge veje: Hvis vi i moderniteten f.eks hæfter os ved videnskaben og den fri meningsudveksling som grundlæggende, da kommer middelalderen *automatisk* til at fremstå som uvidenskabelig og formørket. Og uanset hvor let det faktisk er at tilbagevise påstande såsom myten om "den flade jord", og uanset hvor mange gange dette er gjort, så fortsætter de, i kraft af ovenstående logik, med at florere både blandt almindelige mennesker og selv blandt visse historikere.

Noget tyder på at "den mørke middelalder" tillige har en tryghedsskabende funktion: Hvis vi kan placere alt det, vi virkelig frygter, i en forgangen periode og dernæst indsætte Renaissance som dørvogter for disse mørke sekler, da bliver det muligt at forvise de ubehagelige tendenser og modbydeligheder, som vi ikke vil identificeres med, til et fjernt historisk aflukke. Modernitetens egen indre andethed projiceres bagud, og den stadige opkomst af "das Unheimliche" truer derfor ikke selvbilledet. Som "middelalderlig" bliver islamisk fundamentalisme pludselig ikke et moderne problem, et træk ved moderniteten, men simpelthen en anakronisme: For visse debattører skyldes det simpelthen, at "islam befinder sig i middelalderen"; at islam ikke har haft en oplysningstid eller renaissance gør, at der ikke er sat en stopper for "middelalderen" i visse verdensdele. Det evolutionære historiesyn er blevet globaliseret, samtidig med at periodiseringen er blevet relativiseret: Skellet imellem middelalder og

Den romantiske middelalder. Den befæstede middelalderby Carcassonne blev i det 19. århundrede 'restaureret' af arkitekten Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879) hvis ofte temmelig kreative fortolkninger har haft stærk betydning for det generelle billede af middelalderlig arkitektur. Af monumenter der blev underkastet Viollet-le-Ducs påhitsomhed kan nævnes Notre Dame, Sainte Chapelle og Saint Denis i Paris, samt katedralen i Vézelay og naturligvis Carcassonne. Præcis hvor middelalderen slutter og den romantiske gotificering tager over er ikke altid lige til at fastslå. Foto: Mia Münster-Swendsen, 2001.

modernitet er ikke længere blot en kronologisk afgrænsning, men et spørgsmål om bestemte civilisationsstadier.

Paradoksalt nok slår det store narrativ i denne ideologiske udlægning den lineære kronologi i stykker og lader historiske perioder, eller elementer fra dem, eksistere side om side. Det bedste eksempel på selektiv kronologi er brugen af renaissancebegrebet som periodebetegnelse. Der hersker ingen klar konsensus om "renaissancens" tidsmæssige afgrænsninger, og når disse søges fastsat, synes kriterierne at bero på bestemt kulturelle, ideologiske og især æstetiske vurderinger.

Hvis man vil have Dante, Petrarca og Boccaccio med, og det vil man, får man også den sorte død, hundredeårskrigen og processen imod Jeanne d'Arc med i købet, og det vil man ikke. Løsningen er simpel udelukkelse – de første tre figurerer i diverse

renaissance-fremstillinger, de sidste gør ikke.

Middelalderen inviterer dog ikke kun til afstandtagen, den er tillige genstand (som ingen anden periode iøvrigt) for en udbredt fascination, hvilket dog blot yderligere underbygger den antitetiske logik. Hermed opstår den romantiske – eller rettere eksotiske – middelalder i alle dens afskygninger; fra fantasy-genren, over vikingespil og markedsgøgl, til diverse mere eller mindre heldige Hollywoodproduktioner. Middelalderen optræder stadig som modernitetens modsætning, men her i form af en uskyldens tidsalder. Her kan man tillade sig at drømme om det platte og det forbudte: feudal troskab, heroisme, ridderlighed, maskulin handlekraft, en tid hvor alle kendte deres plads, et økoparadis, en tid med klar forskel på godt og ondt, en tid hvor konflikter stadig kunne løses med vold og uden

moralske kvababbelser. Den romantiske middelalder præges af en ulidelig lethed. Fordi “det middelalderlige” ikke ses som direkte forbundet med “os”, men derimod løsrevet fra de historiske sammenhænge, som noget fjernt og fremmedartet, mulig-gøres en flirten med politisk ukorrekte værdier opfundet til formålet. Denne brug af middelalderen minder i påfaldende grad om den af Edward Said påpegede og påtatte “orientalisme”.

I sidste ende er også den romantiske middelalder en negativ konstruktion, blot af en mere kompliceret slags. For det billede, der tegnes af perioden, adskiller sig ikke væsentligt fra den sorte version: Det er stadig en periode præget af overtro, naivitet, perversion, brutalitet, fravær af samfundsstrukturer, fravær af retstilstand, fravær af orden og regulering. I dette kuriøse reservat tager man blot ferie fra “modernitetens byrde”: De overordnede humanistiske og egalitære idealer, driftstyringen, selvkontrollen og fremmedgørelsen, der også i denne, mere “tiltrækkende” version af middelalderbilledet anses for fraværende i perioden.

Som modtræk til både den “Mørke Middelalder” og de groteske forsimplinger i det eksotistiske, chevalereske “drømmebillede” fremføres af og til en tredje konstruktion: En “lys middelalder”, der forefindes i både en “revisionistisk”/apologetisk form og i en mere eller mindre heftig “antimoderne” afart. I den særlig problematiske (læs: ideologiske) udgave bliver den “lyse middelalder” til et moralsk korrektiv for moderniteten, altså en slags reaktionær strategi der vender billedet på hovedet. Middelalderen bliver et symbol på enhed og entydighed (ikke mindst religiøs) stillet overfor en fragmenteret, værdinihilistisk (post)modernitet. For den historiske middelalder er resultatet lige skidt. Fremstillingen af perioden som en tusindårig kulturel enhed er ikke blot absurd, den ophæver også de forskelle og forandringer der præger den lange periode fra Romerrigets fald til reformationen. Middelalderen bliver ikke blot en *tilstand*

men også en form for *stilstand*. Og den er stadig det modernes absolutte modsætning.

Både i den antimiddelalderlige og i den middelalderapologetiske diskurs fremstilles hele historiske perioder som sammenlignelige ensartede monolitter, og begge udlæggninger misbruger historisk viden i demagogisk øjemed. Resultatet er historisk og kulturel blindhed i vurderingen af elementer ved begge perioder. Den grelle modstilling ophæver i sidste ende modernitetens egne indre modsætninger. Selv racisme, Holocaust, 11. september og andre moderne tragedier bliver da et udtryk for “middelalderlig tænkemåde” fremfor problemer, der udspringer af forskellige aspekter ved moderniteten.

Man smider altså diverse elementer, uanset hvor anakronistiske de er, ned i middelalderen, for derefter, som Voltaire anbefalede, at afvise den. Som historiens skraldespand er middelalderen derfor en periode, der stortset kan ignoreres. De bedste eksempler på dette findes i videnskabs- og idehistorien, hvor det tilsyneladende stadig er muligt at skrive brede værker om f.eks. retorikkens historie eller matematikkens ditto uden at ofre særlig plads på den tusindårige periode, der i bedste fald blot ses som en art overvintringstid. Dermed kan man uden at blinke foretage et veritabelt kvantespring fra senantik til tidlig moderne tid ud fra den implicitte forestilling at der ikke skete nogen udvikling i middelalderen. En opfattelse der, egentlig paradoksalt, ofte er kombineret med en yderligere betoning af middelalderen som en art degeneration. Selv i en fremstilling som forårets stort anlagte DR2-serie om Den Sorte Død, der ellers havde som formål at give et mere nuanceret billede, kunne man høre TV-værten udtale følgende: “I middelalderen stod alting stille”. Det er mig umuligt at tro, at vedkommende rent faktisk selv tror på denne absurde påstand. Udsagnet fulgtes da netop også af en længere udredning omkring renaissancegenier (iøvrigt uden nogen relevans for emnet), og det er i modstillingen, at meningen med påstanden skal

Middelalderen som politisk kommentar. Tegning af Roald Als, 2003.

findes: Den er nødvendig for at accentuere renaissanceens revolutionære nyhedsværdi. Den er afgørende for at opretholde forestillingen om renaissanceen som et radikalt, uafvendeligt nybrud; en endelig afsked med middelalderen og *dermed* begyndelsen på det moderne.

I højmiddelalderen ansås modernitet som et led i en historisk kontinuitet, præget af forandringer og skift i form af overførsler af kultur og tankegods (båret af be-

greber såsom *translatio*¹⁰ og *renovatio*¹¹), men altså netop ikke radikale brud med fortiden. I den moderne periode konstrueredes middelalderen derimod både som symbol og periodebetegnelse for at accentuere et sådant radikalt brud, der havde indvarslingen af moderniteten som formål. Den mørke middelalder var (og er) et væsentligt led i den moderne selviscenesættelse.

Konklusionen må være, at uanset om man vurderer middelalderen positivt eller

negativt (hvilket i sig selv er omsonst), eller om man, som undertegnede, finder bestemte aspekter ved perioden særdeles interessante som studieobjekter, så kan moderniteten, når den fremstilles som oppositionel i forhold til det forgangne, ikke forstås løstrevet fra dens ophav og altid nærværende skyggeside: Middelalderen. Ligeledes er historiografien om sidstnævnte uløseligt forbundet med moderniteten. Hvis man insisterer på at anskue de to som historiske entiteter eller "tilstande", så kommer de uvægerligt til at stå i et indbyrdes dialektisk forhold, som forenede i kraft af deres modsætning: De konstituerer så at sige hinanden. Ønsker man at ophæve denne hinære dikotomi, kan løsningen kun være at opgive den essentialistiske tænkemåde, der underbygger det store narrativ, og ophøre med at tale om historiske perioder som kulturelle og værdimæssige enheder. Vi kan ikke undvære periodebetegnelserne, men vi bør ikke bruge disse, i sig selv historisk betingede, værktøjer til mere end det de er: midler til at strukturere historisk viden. Uden en sådan selvbesindelse, og dette gælder både faghistorikere og lægfolk, bliver det kun alt for let at lade sig forføre af de simple løsningsers smægtende toner eller demagogers mere eller mindre gennemtænkte retorik. Det er ikke kun et problem for kvaliteten af den offentlige debat, hvori historisk-baserede argumenter må siges at have spillet en stadig større, og ikke altid lige heldig, rolle i de seneste år. Også faghistorien risikerer i sidste ende at blive offer for begrebernes tyranni.

Mia Münster-Swendsen

¹ Udsagnet tilskrives almindeligvis magister Bernard af Chartres, og det gentages i løbet af 1100-tallet af blandt andre John af Salisbury og Hugo af St. Victor.

² Hvad Walter her hentyder til er den nærmest evigt aktuelle ide om, at alting var meget bedre i gamle dage. James, M.R. (ed.): *Walter Map – De Nugis Curialium*, Clarendon Press, Oxford, 1983, Dist.IV, kap.5, p. 312

³ Voltaire: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, kap.94, 12:123. Min parafrase af følgende statement: "il ne faut connaitre l'histoire de ces temps-là que pour la mépriser."

⁴ Der er selvfølgelig tale om Anders Fogh Rasmussens udmeldinger d. 1. januar 2003.

⁵ Dette er ikke kun tilfældet i protestantiske lande, såsom Danmark, selvom tendensen er tydeligere i netop disse.

⁶ Et af hovedargumenterne for ikke at støtte Columbus' forehavende var faktisk en hensyntagen til de involverede søfolks skæbne. Ifølge universitetsskolarernes beregninger var jorden af en sådan omkreds, at skibene umuligt kunne nå Indien med det forsyningsgrundlag som lasten kunne bære.

⁷ Er det for eksempel ikke lidt af et paradoks, at i det samfund der om noget fremstår som symbolet på det moderne, nemlig det amerikanske, påbyder man stadig alle skolebørn at sværge troskabsed til "en nation under Gud", og at dollaren er påtrykt credoet "In God we trust"?

⁸ For en gennemgribende analyse af mytens funktion gennem tiden se Boureau, Alain: *The Lord's First Night: The Myth of the Droit de Cuissage*, oversat af Lydia G. Cochrane, Chicago University Press 1998.

⁹ udsagnet er siden filmens fremkomst indgået i amerikansk dagligsprog som talemåde.

¹⁰ 'overførsel'

¹¹ 'fornyelse', 'genopbygning'

Karikeret anmeldelse

Replik til Dan H. Andersens kommentar til *Revolutionen, Napoleon og kvinderne* – fra hofsamfund til diktatur

Af Niels Høffding, cand. mag., ekstern lektor på Institut for Historie, Københavns universitet.

En halv sides omtale af min bog på 328 sider i novembernummeret må opfattes som en kommentar fra Dan H. Andersens (DA) side. Anmeldelser må man desværre finde uden for 1066s spalter hos f.eks. Ole Feldbæk (Jyllands-Posten 4.10.01) og Hans Hertel (Politiken 20.10.01).

Bogen har to temaer. Det ene drejer sig om, hvordan epokens ofte dramatiske forandringer gennemlevedes af fem udvalgte kvindelige memoireforfattere. DA har ikke rigtig blik for, hvordan disse kvinder på trods af, at de kom fra nogenlunde samme øvre sociale lag, havde meget forskellige tilgange til de begivenheder, som de blev stillet overfor eller selv var part i. Jeg har begrundet min anvendelse af netop kvindelige memoireforfattere, og her kunne en diskussion af memoireernes anvendelighed have været på sin plads. DA lufter den traditionelle opfattelse af, at memoirer kun omhandler "det rent personlige". Jeg lægger mig op ad vor tids førende napoleon-ekspert professor Jean Tulards synspunkt, at memoirer kan være en væsentlig kilde til mentalitets-historien.

Det andet tema, som hænger sammen med det forrige, er ændringerne i hoffets betydning i det sociale liv set gennem memoireforfatternes førstehåndsberetninger. Hoffets betydning som meningsdanner svækkedes i slutningen af det 18. århundrede og degenererede til et vedhæng til militæret under Napoleon. Madame de Staël

dannede, som en reaktion herimod, et alternativt hof i Coppet ved Genève-søen som en ny fri offentlighed. Salonlivet her blev meningsdannende for det europæiske åndsliv. Deraf en af grundene til Napoleons modvilje mod hende.

Bogens konklusion findes ikke overraskende i det sidste kapitel og går kort fortalt ud på at påvise, at mens kvinder kun indirekte kunne gøre deres indflydelse gældende før revolutionen, møder vi de første ansatser til en politisering af kvinders deltagelse i det sociale liv under revolutionen. Bevægelsen blev udsat for et alvorligt tilbageslag under Napoleon, og den tog først for alvor fart igen i slutningen af det 19. århundrede.

DA slutter med nogle betragtninger over, at perioden "er alt for dårligt behandlet på historiestudiet i København bl.a. grundet de studerendes manglende sprogkundskaber." Jeg ved fra min mangeårige undervisning i området, at kun få studerende kan læse fransk. Men mig bekendt undervises der også i f.eks. kinesisk historie, uden at der stilles krav om at beherske dette sprog. – Men hvilken relevans har det for anmeldelsen af bogen? Hvorfor ikke hellere bruge den sparsomme plads til at kommentere billedmaterialet?

Min hovedindvending til DAs kommentar er, at han omtaler bogen, som om der er tale om en afhandling og ikke om et værk med et bredere sigte. Det må kunne forlanges af en anmelder, at han kan skelne mellem de forskellige historiske genrer.

Niels Høffding

Ritualet som historiens genstandsfelt

Af Pernille I. Hamilton, cand. mag.

Ulrik Langen (red.): *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*. Roskilde Universitetsforlag 2002. 200 sider, 218 kr.

Antologien *Ritualernes magt* indeholder otte selvstændige bidrag. Det første bidrag, der er skrevet af antologiens redaktør Ulrik Langen, er en teoretisk diskussion af bogens tema om, hvordan ritualer kan bruges som genstandsfelt for historiske undersøgelser. De efterfølgende syv kapitler er konkrete analyser af historiske temaer, der spænder vidt både geografisk, kronologisk og emnemæssigt. Alle de diskuterede historiske emner kan dog bredt betegnet kaldes "kulturhistorie".

I indledningen bemærker Ulrik Langen, at kulturhistorie-forskningen i dag er præget af stor mangfoldighed, særligt hvad angår valget af inspirationskilder og tværfaglige referencer. Denne mangfoldighed er tegn på, at kulturhistorien er et levende forskningsområde, men samtidig gør den store spredning inden for emnevalg og tilgange det umuligt: "at opstille en galvaniseret fællesnævner for forskningsfeltet i almindelighed eller for bidragene til denne antologi i særdeleshed." (s. 9). Det er heller ikke antologiens formål at søge et svar på, hvilke begivenheder og handlinger der på meningsfuld vis kan betragtes som ritualer (s. 8). Den røde tråd mellem bidragene er udelukkende, at de har ritualer som genstandsfelt (s. 9).

Bogens målsætning er således at fremlægge en række forskellige eksempler på hvilke historiske undersøgelser, der kan komme ud af at vælge ritualer som historiens genstandsfelt. Derudover præsenterer bogen dog en vis indkredsning af, hvordan ritualer skal forstås og fortolkes. Allerede i titlen lægges der f.eks. op til, at ritualer ikke blot er afspejlinger af et samfunds sociale orden, men også er med til at skabe en orden, heraf *Ritualernes magt*. En mulig præcisering af, hvordan historiske ritualer skal forstås, diskuteres ydermere i antologiens indledning og i Langens eget bidrag. Her afsøger Langen, hvordan ritualer er blevet forstået og brugt i andre sammenhænge, og diskuterer hvordan ritualer kan bruges som genstandsfelt.

Ifølge Langen har tidligere semiotiske og strengt tekstlige tilgange til ritualer som gen-

standsfelt alene koncentreret sig om handlingens repræsentation i kildeteksterne og om forskerens konstruktion af objekt og kilde: "hvilket skaber et kredsløb, der hurtigt kommer til at løsrive analysen fra praksisdimensionen." (42) Langen mener, at ritual- eller ceremonistudier må væk fra et ensidigt fokus på ritualer som diskursive fænomener for at reintegrere selve den rituelle handling i undersøgelserne. Et væsentligt element i ceremonistudiet er: "indkredsningen af sociale positioner, magtdistribution og kulturelle relationer" (42), og Langen foreslår, at denne indkredsning bedst foregår ved at anskue ritualer som praksis.

Langens teoretiske og metodiske betragtninger er interessante og bestemt læseværdige. Den type historiske analyser, han lægger op til, starter og slutter i ritualer. Historikerens blik er så at sige fast rettet mod selve den rituelle handling og afsøger derfra den historiske kontekst for at fortælle om magtpositioner og kulturelle relationer i datidens samfund. Langen gennemfører ikke selv en sådan historisk analyse, men han argumenterer godt for, at ritualer på denne måde kan være brugbare udgangspunkter i historiske analyser. Abstraktionsniveauet er højt, og desværre kommer Langen ikke med nogle egentlige metodiske bud på, hvordan integrationen af diskurs og handling skal foregå i praksis. Det er derfor måske ikke overraskende, at Langens bidrag kommer til at fremstå temmelig afkoblet fra resten af antologiens bidrag. Hvert af bidragene er interessant læsning, nogle steder endog virkeligt spændende, og som selvstændige tekster, f.eks. tidsskriftartikler, fungerer de glimrende. Men hvis brugen af ritualer som genstandsfelt betyder, at historikeren fokuserer på selve ritualer for at sige noget om ritualers kontekst, sådan som der lægges op til i de indledende kapitler, kan det diskuteres, i hvor høj grad bidragene har ritualer som genstandsfelt.

Sebastian Olden-Jørgensen lægger i kapitel to ud med en analyse af hofkultur i Danmark 1536-1746. Undersøgelsen opstiller forskellige hoftypologier, diskuterer det danske hof i forhold til disse typer, og slutter bl.a. at Frederik II's hof (1559-88) repræsenterede overgangen til det ceremonielle hof i Danmark. De forskellige hoftypologier eksemplificeres og diskuteres

endvidere i forhold til en række ceremonier ved hoffet, hvilket bringer ritualer ind i analysen. Olden-Jørgensen starter og slutter således ikke i ritualerne ved det danske hof, men afdækker forskellige hofkulturer, som eksemplificeres ved ritualerne. Det efterfølgende bidrag "Tegn og ære i de saliske love" af Morten M. Markussen tager derimod afsæt i en rituel akt ved overdragelsen af ejendomsretten til et stykke jord i Frankeriget i starten af det 6. århundrede, men herfra handler artiklen først og fremmest om de saliske love. Det er lovene der diskuteres og ikke ritualer. Her er det altså heller ikke ritualer, historikerens blik er fæstnet ved.

Bogens fjerde kapitel, Kim Esmarks bidrag: "Selvfornedrelsens strategier. Magt, konflikt og rituel ydmygelse omkring Skt. Martin af Tours (10.-12. århundrede)" er efter min mening et bedre eksempel på, hvordan historikere kan bruge ritualer som genstandsfelt. Esmark diskuterer, hvad der foregik, da Skt. Martins kanniker i 1155 gennemførte en rituel klagebøn i protest mod at Hugues, ridder og herre af Sainte-Maure, uden ret havde opkrævet afgifter og tvangsudskrevet arbejdskraft af beboerne i området. Esmark når bl.a. frem til, at ceremonien etablerede en effektiv kontrast mellem de kristne kernekategorier hovmod og ydmygelse, samt at kannikerne i deres ritual brugte selvfornedrelsen som rituel strategi. Hans analyse tager således udgangspunkt i ritualer for herfra at forklare aspekter af den fortidige kontekst, og den er således et godt eksempel på, hvordan et fortidigt ritual kan bruges som genstandsfelt.

Antologiens næste bidrag, Sune Christian Pedersens: "Duellen og den militære ære. Ritualiseret vold i det danske officerskorps 1760-1900" lægger også ud med at præsentere et ritual, duellen. Han spørger derefter, hvilke betydninger duel-ritualet havde for de involverede officerer, for deres opfattelse af ære, for deres fællesskab og for hæren som institution. Undersøgelsen kunne nu tage udgangspunkt i selve handlingen, duellen, for derefter at sætte den i relation til den militære ære, men i stedet er den nærmere en diskussion af, hvordan duellen ændrede betydning og rolle i og uden for militæret i den behandlede periode. Det gør bestemt ikke kapitlet uinteressant, at Pedersen bevæger sig ret langt væk fra selve duel-handlingen, men igen er det svært at få øje på, at ritualer udgør genstandsfeltet for undersøgelsen.

I Jesper Vaczy Kraghs kapitel "En anden verden. Strejftog i spiritismens seancer og ritualer" er fokus i langt højere grad rettet mod de spiritistiske fænomener, ritualerne skulle fremkalde, end mod selve ritualerne. Allermest handler kapitlet dog om spiritismens fremvækst og betydning som social bevægelse i det 19. århundrede i USA og Europa. Kapitlet er et af de virkelig spændende bidrag til antologien, og jeg glemte derfor let, at det burde være selve ritualerne i spiritismen, der var genstandsfeltet og derved udgangspunkt for analysen. I de to sidste kapitler i antologien er de rituelle ceremonier igen mere centralt placeret i de historiske analyser. Thomas Lyngbys "En patriotisk kriseritus på Englandskrigenes tid. H. C. Knudsens mindehøjtideligheder" er antologiens korteste indlæg. Her præsenterer Lyngby en række rituelle handlinger umiddelbart efter Slaget på Reden i 1801 og diskuterer deres symbolske betydning og formål.

Anette Warrings afsluttende bidrag er en analyse af mindehøjtideligheden den 4. maj i 1995 i Ryvangens Mindelund. Læsere med kendskab til Warrings og Claus Brylids ofte citerede Besættelsestiden som kollektiv erindring fra 1998 vil genkende store dele af kapitlet, da teksten er genbrugt men videreudviklet herfra. Kapitlet omhandler temaet "minderitualiseret fortidsforvaltning" og diskuterer: "i hvilket omfang erindringsstedliggørelse og ritualisering giver rum for forskellige fortidsfortolkninger" ved at behandle eksempler fra forvaltningen af erindringen om 2. Verdenskrig, som den foregår i Ryvangens Mindelund. Warrings kapitel er særdeles interessant og relevant i forhold til diskussioner om, hvordan rituelle ceremonier indgår i eller forvalter erindringen om fortiden, og minder om, at Warring er en stor ekspertise på dette område. Men det er svært at se, at kapitlet eksemplificerer, hvordan ritualer kan bruges som genstandsfelt à la den type analyser, som Ulrik Langen i indledningen lægger op til.

Det er altså langt fra alle de syv konkrete historiske analyser i antologien der kan siges at have ritualer som det egentlige genstandsfelt. Dette resultat kan til dels skyldes, at mange af bidragene er produceret til andre lejligheder, og måske derfor ikke er udtænkt som eksempler på, hvordan historikere kan bruge ritualer som genstandsfelt. Bidragene er så forskellige i tilgang, fokus, geografisk- og tidsmæssig placering, at den samlede titel og det indledende kapitel

af redaktøren forekommer noget afkoblet. Særligt undertitlen er efter min mening overflødig. Den lægger op til, at der ikke blot er en emnemæssig, men også en kronologisk sammenhæng i antologien, som slet ikke findes. De enkelte kapitler er end ikke placeret i kronologisk rækkefølge, og undertitlens periodisering (500-2000) forekommer overflødig og misvisende.

Samlet set ville bogen have givet mere mening som antologi, hvis det havde fremgået ty-

deligere af bidragene, at de var tænkt som eksempler på brugen af ritualer som historiens genstandsfelt. Når det er sagt, skal det tydeligt tilføjes, at selvom den røde tråd mellem de enkelte bidrag ikke er helt klar, er antologiens bidrag hver for sig velskrevne og velargumenterede, hvilket gør antologien til glimrende læsning og antyder, at der er mange spændende ting i gang inden for det bredt definerede kulturhistoriske område i Danmark.

Pernille I Hamilton

Kulturhistorie på skånsk

Af Adam Wagner, stud. mag., Institut for Historie, Københavns Universitet

Saxo. Kulturhistoria för Skåneland. Essäer. Nr. 17. Væ 2002. Redaktør Tor Flensmarck.

Det skånske tidsskrift *Saxo* er udkommet siden 1985 og var indtil 2000 en årbog men er fra og med nummer sytten et tidsskrift der vil udkomme uregelmæssigt; dog med ca. 1½ års mellemrum. Det er dette nummer 17 med dets essays eller artikler nærværende anmeldelse forholder sig til.

Saxo sender umiddelbart læseren et signal om sin tilknytning og sit emneområde ved sin undertitel – *Kulturhistoria för Skåneland* – og ved på forsiden at anvende de skånske farver rød og gul. Redaktøren Tor Flensmarck, der ikke selv er historiker, nævner også som indledning, at tidsskriftets fællesnævner dels er kulturhistorie og dels områderne Skåne, Lister, Blekinge, Halland og Bornholm. Dog kan *Saxo* også behandle udvandringen til Amerika samt naboerne i Småland, Gøtaland og Vestdanmark; og selvom de fleste indlæg er svensksprogede, bør det nævnes, at også danske bidrag er velkomne.

Artiklerne dækker således en bred vifte af emner, der også spænder vidt over tid. I nærværende nummer er der således artikler om bl.a. en bibel fra o. år 1589; et hallandsk sagn, Skånske Krig, bondeoprøret i 1811, arkæologi fra både stenalder og bronzealder og middelalderens danske korstog til Baltikum.

Der er ikke tale om et fagtidsskrift, hvis man derved forstår, at kun fagfolk yder bidrag. *Saxo* er åbent for alle bidrag, der falder inden for tidsskriftets område, således at både fagfolk og

lægmænd bidrager. Det betyder naturligvis, at enkelte artikler kan blive noget fantasifulde og dertil sløse med henvisninger, men det gør også, at *Saxo* tydeligt bæres af en entusiasme og en interesse for emnet, der smitter af på læseren. Det bør i øvrigt bemærkes, at en af de virkelig gode formidlende artikler – om Skånske Krig – er skrevet af en ikke-akademiker.

Tidsskriftets første artikel er et solidt bidrag, der er mere spændende, end man som udenforstående i første omgang skulle tro. Artiklen handler om glimagerbiblen (*Glimåkrabibeln* s. 3-32), der blev svensk krigsbytte i 1612, da Gustav Adolfs tropper hærgede i det nordøstlige Skåne. Biblen var siden og indtil 2001 – hvor den kom tilbage til menigheden i Glimager – i privat svensk eje. Artiklens forfatter, fil.kand., teol.kand., teol.dr og fil.mag. Bror Jansson, giver i artiklen både biblens historie samt et billede af Glimager og den dertil hørende menighed i Ørkened. Dette på baggrund af hvad bispem i Lund i 1589 og 1602 på latin skrev i biblen, der i disse tilfælde også blev brugt som visitations- og indvielsesprotokol. Bispem og Glimagers daværende præster bliver omtalt. Alt i alt får man en god kulturhistorisk artikel om glimagerbiblen.

Kulturskribenten Björn Gyllix har leveret en spændende artikel om Skånske Krig (*Skåne mellan Fem och Elva* s. 56-66). Artiklens omdrejningspunkt er den daværende præst i Kågerød Sthen Jacobsen og dennes bog om krigen *Den Nordiske Kriigs Krønike*. Artiklen fremstiller stemningen i Skåne og krigens gang; alt sam-

men med Sthen Jacobsen som omdrejningspunkt. Hans bog er en rig kilde til netop Skånske Krig, og den er forbavsende utendentløs. Dette er jo påfaldende, da Jacobsen som officiel svensk præst jo skulle være loyal mod svensekongen. Artiklen viser da også, at Jacobsen havde kontakter til den danske side og måske oven i købet virkede som dansk spion. Artiklen er i sin relativt korte form en fin fremstilling af Skånske Krig i Skåne.

En anden artikel, der ikke er skrevet af en fagmand, bærer i højere grad præg af det. Det er artiklen *Bornholm – Burgundernas Ö* (s. 74-83) af juristen Bertil Häggman. Artiklen godtager temmelig ukritisk, at burgunderne kom fra Bornholm, hvilket for forfatteren er afsæt for en i øvrigt interessant fremstilling af burgunderrigets historie. Men læseren er pludselig meget langt fra Bornholm, i hvert fald lige indtil forfatteren vender tilbage til "Den mystiska ön" og beretter om rundkirkerne og deres mulige forbindelse til Sværdridderne. Artiklen er nærmest en fremstilling af bornholmske associationer.

Yderligere bør artiklen *Bondeopprøret 1811* (s. 91-96) af slægts- og hjemstavnsforskeren Egon Prahl fremhæves. Den skildrer det i skåneinteresserede kredse kendte bondeoprør, hvor det svenske militær sættes ind mod skånske bønder for at genoprette ro og orden, og hvor urostifterne efterfølgende straffedes hårdt. Men artiklen er ikke et stykke skånepatriotisk propaganda, for i modsætning til mange andre fremstillinger gøres der meget ud af at fortælle om, hvilket pøbelvælde oprøret var med overfald og mishandling af fx lokale præster. På den anden side har forfatteren ikke meget til overs for myndighedernes voldsomme magtanvendelse.

Saxo indeholder flere andre artikler heraf flere små, der kun lige berører et givent område. Alt i alt er det et tidsskrift, der burde nå ud til personer med interesse for det skånske, for selvom ikke alle artiklerne er af samme standard, er helhedsindtrykket solidt. Samlet set er der et væld af informationer og oplysninger og nye vinkler på kendte emner, der bestemt gør *Saxo* værd at læse.

Adam Wagner

Fra nordisk høvdingekultur til europæisk fyrstemagt

Af Kim Esmark, adjunkt ved Institut for historie, Roskilde Universitetscenter.

Kai Hørby: Velstands krise og tusind baghold (1250-1400). Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 5. 2. udgave, revideret af Rikke Agnete Olsen. København 2002. 349 s. 298 kr.

Gyldendal og Politikens *Danmarkshistorie* fra 1988-91 er for tiden under genudgivelse. De enkelte binds forfattere har fået lejlighed til at granske og revidere deres tekster, så værket bringes ajour i forhold til de sidste 10-15 års nye forskningsresultater. Hvad angår bind 5 (perioden 1250-1400) har dette imidlertid ikke kunnet lade sig gøre, idet forfatteren Kai Hørby som bekendt døde for 10 år siden. I stedet har man betroet Rikke Agnete Olsen at revidere Hørbys fremstilling, hvilket hun har gjort med omhu, kompetence og naturlig opmærksomhed på sine egne specialer: Krigsførelse, borge, riddervæsen og diverse emner med arkæologisk tilsnit samt formidling (det sidste viser sig i stedvise sproglige tilpasninger af Hørbys ellers i hovedsagen velskrevne

tekst). Rikke Agnete Olsen har korrigeret en del faktuelle årstal, beløb o.l. samt indføjjet moderat divergerende tolkninger af for eksempel forholdet mellem latin og folkesprog, symbolikken ved kong Christoffers kroning, væbnerbegrebet eller Valdemar Atterdags Tysklandsfærd 1349-50, m.m. Mest iøjnefaldende er ændringerne i afsnittet "Okser på vandring". Her er overskriften ændret til "Nyt landbrug" og Hørbys detaljerede redegørelse for den nordjyske kvægeksport sydpå erstattet af en kort betragtning over landbrugets udvikling i 1300-tallet, med understregning af vores usikre viden herom (plus et billede af en ridder!).

Hvor revisionen for alvor har lagt noget til er i billedteksterne, både i form af væsentlige faktuelle rettelser og uddybende betragtninger. Særligt bidrager Rikke Agnete Olsen med sin viden om de danske borganlægs udformning og funktion, også i selve brødteksten. Modsat Hørby lader hun eksempelvis 1300-tallets konger rejse rundt på åbent og udsat land mellem bor-

gene ligesom deres forgængere i 1200-årene, mens Hørby's forklaring på 1300-tallets mange private borge – herremændenes beskyttelse af egenhandelen med tyske købmænd – simpelt hen er fjernet.

Særdeles nyttig er den opdaterede litteraturfortegnelse. Uden mulighed for at flytte rundt på kapitler og afsnit eller på anden måde bryde bogens overordnede disposition anfægter Rikke Agnete Olsens ændringer og tilføjelser i øvrigt ikke for alvor Hørby's tekst. Som helhed – som et bud på perioden 1250-1400 – fremstår *Velstands krise og tusind baghold* således stadig som bogen gjorde, da den udkom første gang i 1989 og blev modtaget med generel faglig akklamation. I en anmeldelse i *Historie* hyldede Helge Paludan ligefrem Hørby som ny i kongerækken af danske middelalderhistorikere, værdig arvtager efter Erslev, Arup, Aksel E. Christensen og Skyum-Nielsen.

Skelettet i Hørby's fremstilling udgøres da også i overensstemmelse med traditionen af den politiske historie. Gennem skildringen af borgerkrigen under Valdemars sønner, det kortvarige Østersøimperium under Erik Menved, kongemagtens sammenbrud under Christoffer 2., holstenervældet og ikke mindst genrejsningen under Valdemar Atterdag og Margrethe 1. fortæller Hørby historien om, hvordan det han kalder den gamle nordiske høvdingekultur blev afløst af moderne europæisk fyrstepolitik og kirken gradvis underlagt den verdslige magt.

Omkring dette traditionstro skelet bygger Hørby imidlertid samtidig en mere samfundshistorisk skildring af Danmarks gradvise integration i Europas opblomstrende handelsøkonomi, foruden en indsigtfuld indkredsning af tidens kristne verdensbillede og mentalitet. Hørby's værk dækker alt i alt relativt bredt og udmærker sig fremstillingsmæssigt ved sin stramme disposition, sit ligefremme sprog og sin ubesværede inddragelse af middelalderlige kilder i selve fortællegangen – en på mange måder ideel lærebog, også for universitetsstuderende.

Som påpeget af Michael Gelting i en anmeldelse af førsteudgaven i *Historisk Tidsskrift* har Hørby's værk imidlertid også en afgørende svaghed, idet det ikke formulerer en klar ide om det danske samfunds indre struktur eller karakter. Centrale spørgsmål som overgangen fra selveje til fæste, fæstegodsets øgede betydning, udviklingen af en herremandsstand og ledingspligtens omstrukturering berøres enten ikke

eller kun flygtigt. Dermed bliver det ifølge Gelting aldrig rigtig klart, hvilken betydning integrationen i det europæiske marked havde på helt lokalt niveau.

Til gengæld står som antydning det mentalitetshistoriske stærkt i bogen. Ikke mindst det afsluttende kapitel "Udblik og tilbageblik år 1400" (s. 310-335) glimrer i denne sammenhæng. Her nærmer Hørby sig med indsigt og følsomhed periodens kulturelle anderledeshed og den kristne folketros sammenhæng med et bondeliv i prøvelsernes tegn. Selv om religion og verdensbillede ikke ofres nær samme sidetal som for eksempel den politiske historie, så lader Hørby alligevel temaet afrunde og næsten ubemærket indramme hele bogen. Det er i sidste ende Kristi død på korset og lovingen om frelse, der giver 12- og 1300-tallets udsatte mennesker håb (s. 334). På dette punkt, i viljen til at tage middelalderens religiøsitet alvorligt, markerer Hørby afgjort en progressiv nyskabelse i forhold til sine forgængere i Paludans kongerække.

Stadig er der dog hos Hørby et godt stykke til en egentlig syntese af henholdsvis det religiøse og det politisk-økonomisk-sociale. Her har arven fra hans forgængere selvsagt heller ikke efterladt meget at bygge på. Dansk middelalderhistoriografi befandt sig i generationer i næsten komplet isolation fra den internationale forsknings tiltagende interesse for sociologi og antropologi og prægedes (når bortses fra 70er-marxisterne) af en generel skepsis overfor teori og tværfaglighed, der gjorde det umuligt at nå en dybere forståelse af, hvordan tro og kulturelle forestillinger i middelalderen greb ind i de samfundsmæssige processer på alle niveauer.

I sit afsluttende kapitel understreger Hørby ganske vist med vægt, hvordan kirken og kristendommen var samfundets afgørende vejvisere, også når det gjaldt den store politik. Til illustration nævnes dokumenterne fra Landefreden af 1360 og Erik af Pommerns kroning, der begge påberåber Helligånden og Treenigheden (s. 320). Men selv om Hørby også mener, at der faktisk var alvor bag ordene (i modsætning til eksempelvis Aksel E. Christensen, for hvem religionen blot var en "skøn maske" for magten), så er der stadig langt til en antropologisk "totalhistorie": En historie, hvor tro, symboler, ritualer og alt det andet kulturvæsen, der bidrager til at holde et samfund sammen, regulerer dets sociale processer og give tilværelsen mening, ikke optræder som et aspekt *ved siden* af de

politiske og materielle forhold, men konsekvent er *skrevet ind* i disse. At der udmærket kan skrives bred Danmarkshistorie fra noget der ligner en sådan tilgang demonstreres i Alex Wit-

tendorffs bind 7 om 1500-tallet. For middelalderens vedkommende har vi et sådant værk til gode.

Kim Esmark

Kundskabens verden

Af Morten Fink-Jensen, *ph.d.*, Institut for Historie

Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark I-II, Det kgl. Bibliotek/Museum Tusulanums Forlag 2001, 1009 sider.

Charlotte Appels disputats er omfattende i sit emne, og det afspejles også i afhandlingens længde. De to velvoksne bind på over 1000 sider tilsammen sørger for, at vi kommer ud i alle krogene. Ganske vist optager bilag, et fyldigt engelsk referat og kilde- og litteraturlisten de sidste godt 150 sider, men det efterlader stadig god plads for forfatteren til at komme i dybden med sit emne. Og det sker forbilledligt.

Den opgave, forfatteren har sat sig for at løse, er spørgsmålet om læsefærdigheden i 1600-tallet, men også i bredere forstand, med forfatterens egne ord, spørgsmålet om „bogens rolle som kulturformidlende- og bærende faktor“ i nævnte periode (bd. I, s.21). Appel knytter her an til en international bogforskningstradition, der tæller navne som Lucien Febvre, Robert Darnton og Roger Chartier, og som lægger vægt på ikke at se bogens historie i et isoleret, intellektuelt perspektiv. I stedet betoner denne tradition at en bog ikke kun er udtryk for en forfatters henvendelse til sit publikum, men at der er tale om et bogens kredsløb, hvori forlæggere, trykkere, bogbindere, boghandlere, private bogkøbere, biblioteker og deres lånere o.m.a. indgår. Dette kredsløb fungerer endvidere ikke uafhængigt eller upåvirket af det omgivende samfunds forskellige kredsløb. Det kan både være censurforanstaltninger og økonomiske op- eller nedgangstider, hvilket Appel alt sammen kommer ind på. Titlen er derfor velvalgt. I forhold til den hidtidige danske forskning er der her virkelig nyt at hente. Som Appel glimrende gør rede for, er der i den righoldige danske boghistoriske litteratur kun få tendenser til at se bogens historie i et bredere kulturhistorisk perspektiv (en undta-

gelse er dog Henrik Horstbølls disputats fra 1999, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse*). Også hvad angår spørgsmålet om læsefærdigheden, er de studier, vi har, få og spredte. Kort kan det siges, at man har antaget, at der fra 1700-tallets midte har været en udbredt læsefærdighed i Danmark, men hvornår og hvorfor denne læsefærdighed er opstået, er ikke påvist.

Her kan forfatteren ile til med sin teori om sammenhængen mellem kirken og læsningen. Dvs. at udbredelsen af læsekundskaber blandt den brede befolkning i 1600-tallet skyldes kirkenes indsats, motiveret naturligvis af ønsket om en stærkere kristentro i befolkningen, samt at denne udbredelse tog til som århundredet skred frem. Denne sammenhæng har været formodet tidligere, men det er Appels fortjeneste, at vi nu kan få dette forløb dokumenteret. Det lykkes derfor også at få opfyldt ønsket om at „ramme en pæl gennem forestillingen om en helt dominerende analfabetisme i de danske landsogne i 1600-tallet“ (I, 109).

Det sker gennem påvisningen af, at det var en helt dominerende idé i de øverste kredse i kirken, at læseundervisning var et centralt middel til fremme af børnelærdommen. Det var derfor kirkens pligt at fremme læseundervisningen. På den måde opstod også et selvfølgelig forhold mellem skole og børnelærdom, og efterhånden blev det sådan, at læsning var en nødvendighed for at kunne bestå „katekismuseksamen“ og dermed blive et fuldgældigt medlem af den kristne menighed (I, 159). Det fremgår derfor også af visitatserne, at bisperne forlangte en betydelig standard i børnelærdommen. Læseindlæring var en forudsætning for at målet kunne nås. Latinskolerne spillede en fremtrædende rolle i denne læseindlæring (de var ikke kun helliget latinundervisningen). Forfatteren

fremdrager flere steder, hvor vi hører om forberedelsesklasser på latinskolen, hvor formålet var at lære dansk læsning. Man må ligefrem regne med, at de fleste småbyers latinskolebygninger reelt har huset både en lille dansk og en latinsk skole. Det gik endda sådan, at der var større søgning til danskskolerne, og i 1682 begyndte man at overveje helt at nedlægge det, der blev omtalt som de unyttige latinskoler i de små købstæder, for det var jo den dansksprogede undervisning, der var den mest presserende (for den kristne hørnælærdoms skyld).

I de større byer var der gerne en række undervisningstilbud. Ved at bruge skattemandtallet fra 1672 kommer Appel frem til, at der i en by som Helsingør var undervisningsfaciliteter for alle børn på en årgang. Der var derfor ikke bare en specialiseret skrive- og regneskole, men også ca. tre forskellige mindre læseskoler i gang på samme tid i byen. Undervisningen foregik heller ikke kun i skolerne – det gælder ikke mindst rundt omkring i landsbyerne. Mange har gået til gratis læseundervisning hos degnen. Undervisningen kunne finde sted i våbenhuset, i kirkeladen eller, som det blev påbudt i 1661, i degneboligen. Andre „private“ skoleholdere kunne indrette sig hjemme, hvis der var plads. Ellers kunne fx en af sognets toneangivende gårdmænd stille et lokale til rådighed.

Når stort set alle børn på en årgang, ideelt set, skulle lære at læse, var det en nødvendighed, at det ikke var ubetaleligt. Og det er nok et af disputatsens vigtigste resultater, at det påvises, at det var det heller ikke. Latinskoleundervisningen var oftest gratis takket være legater, løbedegnekald og ret til tiggeri. I flere byer var det kotyme at skolemestrene underviste de aller fattigste gratis, og for de, der betalte skolepenge, nævnes der næsten overalt efter 1660 et beløb på 2 skilling for læsning, 3 skilling for læsning og skrivning og 4 skilling, hvis der skulle regning oveni. Visse skoler var efterspurgt nok til at tage det dobbelte af disse beløb, hvad der var lovligt, men til gengæld har der også været dem, der underviste i basal læsefærdighed for mindre end 2 skilling om ugen i privat regi. Da 2 skilling var det samme som prisen på et lille rugbrød, giver det et indtryk af, at det har været overkommeligt for en stor del af befolkningen at lade deres børn lære helt basale læsefærdigheder i 1600-tallet. Ved at se på skifter efter skoleholdere er det muligt for Appel at komme dette lidt nærmere, for derved kan kundekredsen be-

stemmes. Fx havde en skoleholder i Helsingør ved sin død i 1655 beløbt til gode for undervisning hos tre vævere, to malere, en smed, en lygtemager, en vognmand, en muremester, samt yderlige otte forældrepar.

Hvad der udmærket underbygger forfatterens tese om det almindelige i at lære at læse i 1600-tallet er, at det var muligt at købe læsebøger, abc'er og katekismer i hver en by året rundt i kramboder etc. Også omvandrende bissekrammere solgte læsestof, hvoraf vi kan konkludere, at der har været købere dertil over hele landet. Og det betyder også, at bøgerne ikke har været ubetalelige. Appel anholder megen af den tidligere historieskrivning for at antage, at bøger var meget kostbare, og at de kostede det samme som en okse. Det er generelt en misforståelse. Vist fandtes der pragtudgaver for liebhavere, men ved at se på skifteprotokoller kan Appel fortælle, hvad man vurderede bøger til i hverdagen. En bibel kunne være det samme værd som noget af det bedre tøj. Andre gode bøger var det samme værd som et konfektfad, men billigere end en gammel messingkedel. En gammel dansk bog (ofte er de billige bøger ikke angivet med titel i skifterne) var det samme værd som en træspand. Bøgerne skilte sig altså ikke ud fra almindelige brugsgenstande rent værdimæssigt. Hertil kommer at mange ejede uindbundne bøger, som var endnu billigere.

Er der blevet undervist i læsning i hvert et sogn, kunne formen og kvaliteten nok variere meget. Niveaueet har ikke altid været højt, og ikke alle har kunnet holde det tillærte i barneårene ved lige. Men en stor gruppe fik dog så god en funktionel læsefærdighed, at forfatteren gætter på, at der i midten af 1600-tallet var mindst én læsekyndig i halvdelen af købstædernes husholdninger, og i slutningen af århundredet mindst én i de landlige husholdninger.

Hvad der kan være det interessante ved boghistoriske studier er de ved, som Appel gør det, at blive sat ind i et større kredsløb, kan fortælle vigtige ting om de store udviklingstendenser i samfundet. Appels undersøgelser af bogmarkedet viser således, at fra midten af 1600-tallet begynder andelen af teologisk litteratur at falde. For perioden før 1640'erne udgør teologien 50% af al bevaret dansk litteratur, men derefter bliver det til en tredjedel, for sidst mod århundredets slutning at nærme sig en fjerdedel. Det betyder ikke, at der blev udgivet færre teologiske bøger, men at stigningen i udgivelser, som

der konstant er tale om, også inden for teologi, foregik tydeligst i andre genrer, først og fremmest i historie- og nyhedslitteraturen. Hvis mængden af den teologiske litteratur blev fordoblet i løbet af 1600-tallet, så blev den historiske litteratur seks eller syvdoblet. Appels boghistoriske studie kan altså dokumentere en verdsliggørelse i samfundet; en ikke ringe bedrift.

Bogen har haft en lang tilblivelseshistorie, men det mærkes for det gode ved, at materialet er gennemarbejdet, velformuleret og behageligt fri for fejl. Korrekturfejlene er ganske få, og de overordentlig få faktuelle fejl denne anmelder har fundet, har karakter af svipsere. Fx dækker Lauritz Niensens disputats fra 1923, *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi*, ikke som anført (I, 32 samt i litteraturlisten) perioden 1482-1600, men derimod kun 1550-1600. Lidt værre er det at forfatteren (I, 121) under året 1607 udnævner Hans Poulsen Resen „til univer-

sitetets summus theologus, dvs. rektor.“ De to embeder har for det første ikke noget med hinanden at gøre, og for det andet var Resen slet ikke rektor i 1607.

Det er et omfattende værk Appel har leveret, og det skyldes til dels, at hun er helt utrolig grundig. Det er naturligvis et gode, men det er klart at sideantallet stiger, når hun ligefrem et sted erklærer, at selv „optaktskapitlet kræver sin egen optakt“ (I, 59). Det skal dog ikke forstås sådan, at der er kapitler vi kunne have været foruden – det er der ikke. Men for et værk af dette omfang er det dog et savn at der kun er et navne- og ikke et sagregister. Et sådant ville givetvis have øget de to binds praktiske anvendelighed for mange, som måtte ønske at bruge disputatsen som referenceramme i tiden fremover. At mange vil have lejlighed dertil, er jeg ikke i tvivl om. Det er et værk, som det ikke vil blive let at overgå.

Morten Fink-Jensen

Skandinavisk integration på engelsk

Af Gunner Lind, dr. phil., Professor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Finn-Einar Eliassen, Jørgen Mikkelsen og Bjørn Poulsen (red.). *Regional Integration in Early Modern Scandinavia*. Odense University Press, 2001. 287 sider. 300 kr.

Indholdsfortegnelsen i denne antologi er noget af en Blå Bog for emnet. Peter Aronsson skriver om staters og regioners natur, Harald Winge om norsk regionalhistorie, Bjørn Poulsen om dansk bondeskibsfart fra middelalderen til 1650, John P. Maarbjerg om handelen fra den sydøstlige del af Bottenhavet 1560-1600, Åke Sandström om mødet mellem europæisk og svensk økonomi i 15- og 1600-tallet, Øystein Rian om Vestfold og Telemark i 17- og 1800-tallet, Ragnhild Høgsæt om befolkning og økonomi i Helgeland 1660-1700, Ole Degn om danske markeder 1600-1900, Jørgen Mikkelsen om købmandshandel og markedshandel på Sjælland 1750-1810, Søren Bitsch Christensen om Randers købmænd 1761-67, Poul Holm om Ålborg som regionalt center 1400-1814, Finn-Einar Eliassen om Mandal og dens opland 1650-1850, Atle Døssland om (landlig) modkultur og

markedsøkonomi i Hordaland i 1700-tallet, og Peter Henningsen om civiliseringen af Vestjylland 1750-1850.

Kendere vil genkende forfattere og emner fra en række af de vigtigste bøger om Nordens historie i tidlig nyere tid fra de sidste to tiår. Hvis man virkelig har fulgt med på feltet, rummer bogen altså ikke så meget nyt. Men så dybe kendere er der næppe mange af, i hvert fald ikke uden for forfatterkredsen. For os andre har antologien i høj grad sin berettigelse ved at give et koncentrat af en omfattende forskning. Foruden at antologien naturligvis også, i kraft af sit engelske sprog, er tilgængelig for en læserkreds, der ikke kan stille noget op med de skandinaviske værker.

Om det engelske kan man i øvrigt bemærke at det ikke er uden grund, redaktørerne takker Mæve Drewsen, der har "sprogvasket" bidragene, for hendes indsats. Niveaulet er klart over det normale for arbejder af denne art, selv om en vis skandinavisk omstændelighed stadig kan mærkes hist og her. Det kan kun ærgre at man ikke har fået gjort noget ved et velkendt sprog-

ligt problem der skal håndteres redaktionelt, nemlig gengivelsen af nordisk terminologi. Forfatterne har naturligvis hver sin løsning. Nogle bruger de nordiske ord. Andre introducerer en oversættelse med angivelse af, hvilket nordisk ord de vil erstatte med et ord fra Englands fortid, og andre oversætter bare i mange tilfælde til forskellige ord. Det virker ikke elegant, og det kan forvirre både nordiske og udenlandske læsere. De første, når de ikke kan gennemskue hvad der ligger bag et for dem uvant engelsk begreb. De sidste, hvis de tror at forskellige engelske ord nødvendigvis dækker over forskellige historiske fænomener, eller hvis de i for høj grad forestiller sig, at der er ækvivalens mellem de nordiske fænomener og de engelske forhold, som ordene er skabt til. Bogen er i øvrigt omhyggeligt redigeret, med et minimum af fejl og inhomogenitet, og redaktørerne er førende kendere af periodens historie. Det havde været oplagt at finde nogle løsninger inden for dette værks rammer. Løsningerne kunne måske endda have kunnet bruges af andre, der senere skulle skrive om nordisk tidlig nyere tid på engelsk.

Det lader sig naturligvis ikke gøre at diskutere 14 artikler og en indledning separat inden for en normal anmeldelses rammer. Men der kan også siges meget af generel karakter om antologien. For det første er der tale om bidrag med et overordentlig solidt empirisk fundament. De fleste støtter sig til større værker af forfatteren selv, og resten trækker på en omfattende litteratur. For det andet giver dette forhold en del bidrag en noget tør og stakåndet karakter. Der er så meget stof i forhold til pladsen. Et enkelt bidrag, Peter Aronssons "The nature of states and regions. Reflections on territory in Swedish historiography," er blevet decideret vanskeligt at læse. Som det fremgår af titlen, er der tale om en særdeles ambitiøs artikel. Aronsson diskuterer både forholdet mellem stater og regioner med udgangspunkt i teoridannelser fra faget geografi og redegør for svenske historikers brug af den territoriale erkendelsesdimension ud fra den teoretiske analyse. Det er meget interessant, men også meget stof at putte ind i 23 tekstsider.

Aronssons artikel introducerer teoretisk til den definition af begrebet "regionalt" der præger de fleste bidrag. Det drejer sig om det rumlige aspekt af menneskers aktiviteter. Ni af bidragene behandler handel og skibsfart. Der-

med handler de også definatorisk om integration, for handel og skibsfart er aktiviteter som binder menneskene sammen i rummet. Ordet "integration" er dog havnet i bogens titel af en anden grund. Tidlig nyere tid er så udpræget en periode, hvor lokale økonomier bliver mere markedsprægede, og lokale markeder integreres gennem øget handel. Integration i titlens forstand er således ensbetydende med formindskelse af isolation. Det gælder inden for regionerne, for eksempel mellem byer og opland, mellem regionerne i Norden, og mellem de nordiske regioner og den europæiske økonomi. De bidrag der dækker et længere tidsrum, giver næsten alle gode eksempler på hvordan en integrationsproces skrider frem, mens andre bidrag giver gode eksempler på hvordan de integrerende handels- kredit- og transportmekanismer konkret fungerer.

Periodens helt store integrerende kraft, de hastigt ekspanderende statsapparater, holdes gennemgående i baggrunden. Helt kan den dog ikke trylles væk, og et par bidrag stiller statsmagten centralt i analysen. Det er den del af Aronssons artikel, der drejer sig om regionale politiske enheders rolle i opbygningen af den svenske stat, samt Øystein Rians syntese af hans værker om Vestfold og Telemark, hvor samspillet mellem kongemagt, lokale eliter og økonomisk udvikling er i fokus.

De øvrige bidrag fokuserer på sider af regionernes liv som kun i mindre grad fungerer som integrationsmekanismer eller påvirkes af integrationsprocesser inden for fremstillingens tidsrammer. Her defineres "regionalt" faktisk på en anden måde, som "lokalt". Det er kompetente stykker økonomisk, social og kulturel historie, men altså lidt afstikkende i forhold til det overordnede tema. Mest afstikkende er Harald Wings forskningsoversigt over norsk lokalhistorie. Det er jo ganske klart at mange af de øvrige bidrag kan læses som lokalhistorie, hvis man insisterer på det; men først og fremmest illustrerer de hvordan tidligere tiders udskillelse af lokalhistorien som en genre for sig har mistet mening i mange sammenhænge.

Sammenfattende er det ikke en bog der lægger op til at skulle læses fra begyndelsen til slutningen, hvis man da ikke er anmelder. Afhængig af den læsendes interesser vil det være relevant at udvælge sig større eller mindre dele. De generelle pointer på antologiens niveau er vage, fordi bidragene har forskellige tidsrammer, for-

skellige temaer, og forskellige geografiske skalaer. Det er en, lidt ironisk, konsekvens af at de samlende begreber, regioner og integration, er så vigtige og så brede, at en vid vifte af interesser kan rummes under dem. Til gengæld har

mange af bidragene deres egne pointer af generel relevans; og antologien er, i kraft af sin bredde, en god introduktion til feltet og et godt udgangspunkt for videre studier.

Gunner Lind

Madvigs positioner i dansk dannelsesdebat

Af Vagn Skovgaard-Petersen, professor, dr. pæd.

Jesper Eckhardt Larsen: *J.N. Madvigs Dannelsesestanker. En kritisk humanist i den danske romantik. Museum Tusulanums Forlag 2002. 139 sider. 148 kr.*

Det er flot at kunne udtrykke noget nyt om emner i datidens dannelsesdebat – på kun 139 små sider. Forfatteren er god til at læse, til at ordne sine tanker, til at danne sig et overblik.

En tilføjelse må med: teksten er abstrakt uden mange kontante eksempler. Det hører med til god sproglig skik, at man ikke binder bisætning på bisætning; den regel fik Madvig aldrig lært. Men Jesper E. Larsen kan den – uden at han dog helt undgår det stilistiske knirkeri, som i 1870'erne blev kaldt “den tørre, anskuelsesløse Madvigianisme”. Det er en bog, der handler om vigtige begreber – og (lidt for) mange “målsætninger”!

Ud over forord og indledning, slutord, noter og bibliografi rummer bogen fire kapitler: Introduktion; Individet; Det Universelle; Dannelsesestankernes realisation. Undervejs er der sammenfatninger, korte, præcise, nyttige. Efter undertegnede mening er det 3. kapitel om det universelle det, der bringer læseren tættest på både sprog- og skolemanden Madvig; det er den afklarede tænker, der har overvejet sin viden-skab og sin skole. Men først nogle stikord om hovedpersonens positioner i samfundet.

J.N. Madvig (1804-1886) blev klassisk filolog, en af de helt fremragende, anerkendt i ind- og udland. Professor i latin ved Københavns Universitet fra 1829 til 1879. Desuden var han politiker, nationalliberal – lidet doktrinær. Han deltog aktivt i dansk politik fra 1848 til 1874; i tre år var han kultusminister, indtil han i 1851 måtte udtræde af regeringen på grund af sit ønske om at løse det slesvigske spørgsmål gennem en deling af hertugdømmet. Som kultusminister fik

han – 13. Maj 1850 – gennemført en reform af de lærde skolars læseplaner. Fra 1851 til 1874 varetog han tilsynet med de lærde skoler.

I kapitel 1 introducerer Jesper E. Larsen både Madvig og tidens dannelsesdebat, ikke mindst Madvigs forhold til nyhumanismen. Hovedpunktet er tilblivelsen af Madvigs dannelsessyn, som det udfolder sig i de centrale anmeldelser, der blev til hans store *dannelsesafhandling* i *Maanedsskrift for Litteratur* (1832f.). Kapitlet rummer også interessante drøftelser af Madvigs forhold til europæiske nyhumanister, til pædagogen Johann Friedrich Herbart, og til den hjemlige Frederik Christian Sibbern. “Almindelig Dannelse som Menneske”, det Universelle, “Det reent Menneskelige” blev prioriterede begreber i Madvigs tænkning.

Kapitel 2, *Individet*, rummer primært en grundig analyse af dannelsesafhandlingen - med påpegning af nøglebegreberne i forholdet mellem individet og dets omverden: delagtighed, forestillinger og modtagelighed. Det er rigtigt set; men deres filosofiske og pædagogiske betydning kunne diskuteres mere: var de lige-stillede? For Madvig førte de bl.a. til opgør med nyhumanistiske påstande om, at de klassiske sprog var særligt egnede til at træne og udvikle elevernes intellektuelle evner.

Kapitel 3 behandler *Det Universelle*. Ikke som mystisk romantik, men som en “Encyclopædisk Kreds” til menneskelig dannelse. Kapitlet rummer Madvigs synspunkter både på historien – andre tider og andre kulturer – og på sprogene i den menneskelige dannelse. Det er en pointe i forståelsen af Madvigs syn på skole og dannelse, at han – med forfatterens udtryk – troede på fremskridtet og distancerede sig fra enhver tanke om en tabt guldalder (67); her var ikke plads hverken til nyhumanismens grækerbegejstring, der opfattede antikken som et forbillede for nutiden, eller til nationalromantisk

dyrkelse af nordisk oldtid. "Skandinaven er Menneske, førend han er Skandinav"(75) er et vigtigt citat; det åbnede for synspunktet, at grundlaget også for den danske dannelse var en græsk-romersk verden, ikke til efterligning, men til studium af en vigtig forestillingskreds i europæisk kulturhistorie.

Udvikling er selvsagt et nøgleord, når man forholder sig til historie. For Madvig var romantisk udfoldelse den rene mystik; han rationaliserede den til en virkningshistorisk sammenhæng på grundlag af vaner og overlevering; det var vekselvirkning, der skabte dynamik i en kulturel udvikling, vekselvirkning mellem nært og fjernt, nationalt og fremmed, individuelt og universelt. Stræben efter harmoni var nøgleordet. Forestillingsformerne afspejlede en balance mellem ejendommeligheden og fællesskabet, mellem det nationale og det universelle, som det udtrykkes s. 76. Det afgørende kriterium for autencitet var ikke guldaldertænkning, men virkningshistorisk kontinuitet, ikke mindst fra antikkens liv. Historievidenskaben var til for at opfange sammenhænge, "for nutidens opklarings skyld" (80). Kendskab til menneskehedens liv ville udvikle klarere forestillinger om historisk sammenhæng i det danske samfund.

Også Madvigs sprogfilosofi brød med romantiske forestillinger; ingen organisme- eller naturanalogier her. Ikke sproget, men forestillingernes indhold var i følge Madvig bestemmende for individets forhold til sin omverden; sproget bestod af arbitrære og konventionelle tegn for bestemte forestillinger. I følge forfatteren tænkte Madvig sig følgende sammenhæng mellem bevidsthed og sprog: "et fænomen skabte et indtryk hos mennesker, der herudfra og i sammenhæng med sin eksisterende forestillingskreds dannede sig en forestilling om fænomenet. Denne forestilling kunne da i det sociale fællesskab lidt efter lidt komme til at blive betegnet med et eller flere ord". Sprogene var udelukkende meddelelsesmidler, der kunne åbne for en litteratur, som ellers ikke havde været tilgængelig (83f. og 90).

Den kulturhistoriske værdi var et afgørende argument for latinfaget. For Madvig var det vigtigt, at kendskabet til kulturens udgangspunkt blev "autoptisk", beroede på selvsyn, ikke på andenhåndsviden; "anskuelse" var et nøgleord hos den altid rationelle og empiriske Madvig. Elever skulle ikke blot møde forestillinger, de skulle også lære at danne dem. Sproget var i sig

selv et originalt vidnesbyrd, en førstehånds kilde. I argumentationen indgik tillige latinens virkningshistorie i europæisk videnskab.

Dannelsestankernes realisation (=realisering!) er overskriften på kapitel 4. Det handler om Madvigs opgør med Grundtvig, især med dennes idé om Sorø Akademi som en statslig folkehøjskole – i Madvigs karakteristik: "en særskilt, Characteren af Danskhed monopoliserende Underviisningsanstalt". Kapitlet handler også om "den madvigske skoleordning" af 13. maj 1850, dens forudsætninger og virkninger.

Slutord fastholder Madvig som fornyeren og sætter hans tanker i stort perspektiv, især hans "pragmatiske" sprogopfattelse. De sidste ord i bogen hævder, at den madvigske skoleordning tegner "kontinuiteten i den europæiske dannelsestænkning på dansk jord. Denne tradition har først senere på godt og ondt lidt et knæk, der i hvert tilfælde ikke kan tilskrives Madvigs indsats" (113).

Efter min mening er dette et omhyggeligt og begavet arbejde om et vanskeligt emne. Jesper E. Larsen har boret og samlet i Madvigs skrifter og orienteret sig bredt i dansk og europæisk kontekst - filologisk, historisk, pædagogisk; også i diskussionen om impulser fra Hegel. Emnet har fået større klarhed og mere perspektiv.

En anmelder kan da nok finde på drillerier, men ikke mange. Den mystiske N.M. Andersen, der optræder et par steder, bl.a. s. 89, skulle vel ikke være den kendte nordiske litteraturhistoriker N.M. Petersen? Hvorfor skrive "uttalige", når der menes "talrige"? eller "målsætninger", hvor meningen er "mål"? Anmelderen er ikke helt overbevist af påstanden om Madvigs kærlighed til et "sammenhængende system af skoler med et højt og ensartet niveau i hele landet, hvor alle, der ønskede det, kunne modtage en bred almindelig dannelse og efter ønske samtidig kvalificere sig til et universitetsstudium" (98). Udtalelser i Landstinget 1870/71 tyder i hvert fald på, at han ikke var nogen varm forkæmper for en enhedsskole i 1903-reformens forstand.

Ikke nogen letlæst tekst, men en god bog. Vi er blevet klogere på Madvigs overvejelser. De fik betydning i deres virkningshistorie gennem det følgende århundrede. Nogle af dem – om vekselvirkningen med Europa som dannelsens dynamik – vil formentlig spille en rolle i de kommende forhandlinger om en gymnasireform.

Vagn Skovgaard-Petersen

Udvandring – og hvad så?

Af Birgitte Holten, ph.d., lektor, Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København

Ole Sohn: De drog mod øst – Danskeres udvandring til Rusland og Sibirien 1864 til 1919. Høst og Søn 2003. 159 sider, 299 kr. Illustreret.

Sig dansk udvandring, og de fleste vil tænke på USA. Den danske udvandring til Amerika er velbeskrevet, mens der har været væsentligt mindre opmærksomhed om danskeres tilsvarende udforskning af andre, mindre indlysende destinationer. Ole Sohn har i sin bog taget fat på de omkring 2000 danskere, der rejste mod øst i stedet for vest og slog sig ned i de områder, der blev til Sovjetunionen – fra Letland til Sibirien. Mange vendte senere tilbage til Danmark, forjaget af Oktoberrevolutionen eller uden muligheder for at fortsætte deres arbejde.

Ole Sohn har tidligere behandlet danskeres skæbne i Sovjetunionen i flere bøger, for en stor del bygget på studier i KGB's arkiv, som han – som den første dansker – fik adgang til i 1991. Bedst kendt er vel hans biografi om kommunisten Arne Munch-Petersen, hvor han for første gang fik løftet sløret for Munch-Petersens gådefulde forsvinden i 1937.

Mens Sohn i sine tidligere bøger har fokuseret på det 20. århundrede, er han i denne bog gået længere tilbage i tiden. Periodiseringen – fra 1864-1919 er ingen tilfældighed – det er den periode, som Chr. IX's datter, Dagmar, tilbragte i Rusland. Som der skrevet står, "Den danske udvandringsbølge til Rusland fulgte så at sige prinsesse Dagmar" (s. 153). Det hænger sammen med det, som vel er bogens hovedargument, nemlig at den kongelige forbindelse åbnede op for den danske interesse for Rusland, indtil udviklingen efter revolutionen afsnørede alle muligheder og fik mange af danskerne til at rejse tilbage.

Ole Sohns bog fremtræder som en serie løst sammenknyttede historier om enkeltpersoner og deres skæbne i Rusland. Kejserinde Dagmar både indleder og slutter rækken, og indimellem hører vi om talrige "menige" danskere – mejerister og telegrafister, kaninavlere og brygere – om deres ansættelser, ægteskaber, børnebørn, problemer under og efter revolutionen og videre skæbne.

Bogen består grundlæggende af en lang række enkeltpersoners historier i kapitler med talende titler som "En kvindelig mejerist slår sig ned i Kurland" og "Peter Johansens ægteskab". Mange af beretningerne bygger på interviews med udvandrerne efterkommere i Danmark, og forfatteren fremhæver selv i forordet, at disse er præget af de pågældendes egen oplevelse af situationen. Sohn viderebringer således disse beretninger uden nogen filtrering gennem en kritisk forfatterholdning – ved direkte citater eller ved nødtørftigt omskrevne referater, hvor den interviewedes fortælling og formuleringer skinner klart igennem. En grundigere sproglig gennemarbejdning ville i øvrigt have klædt fremstillingen.

Og det er så det. En række løsrevne skæbner med det ene fællestræk, at det drejer sig om etniske danskere, der af en eller anden grund i en kortere eller længere periode har levet i Rusland. Der gøres intetsteds noget forsøg på at finde en rød tråd, der kunne samle indtrykkene. Vi får blot historie efter historie, uden refleksion, uden sammenhæng, uden noget forsøg på at stille spørgsmål.

Det er ærgerligt, for der kunne sagtens være kommet en god bog ud af Sohns forsøg. Men det ville have krævet et bredere udsyn fra forfatterens side, en bestræbelse på at sætte alle løsdelen i relief. Det ville for eksempel have været relevant med nogle overvejelser om den udvikling i dansk mejeribrug, som gjorde danske mejerister til nogle af verdens bedste og en eftertragtet arbejdskraft ikke bare i Sibirien, men også så langt væk som i Brasilien, hvor de stod bag opbygningen af delstaten Minas Gerais' stilling som den centrale mejeriregion (jf. Gert Erichsen og Steen Ousagers lige så fragmentariske lille bog: *Med Æsel og Piper Club i Minas Gerais*, São Paulo 1990). Det er baggrunden for, at mange brasilianske oste stadig har danskklingende navne og er prydet med vældige vikinger.

Eller om hvorledes udviklingen af smørimporten fra Sibirien lagde grunden til den senere så omfattende fødevarerkoncern Plumrose, der stadig eksisterer som selvstændigt firma i USA og i Danmark som en del af Danish Crown.

Eller en grundigere behandling af Store Nordiske Telegrafsekselskab, hvis linjeføring gennem Sibirien til det fjerne Østen nævnes en passant i flere omgange, men som ellers affærdiges med en bemærkning om, at kejserinde Dagmar skaffede selskabet den oprindelige koncession og en serie øjebliksbilleder fra de danske telegrafisters fritidsliv på grænsen til Mongoliet. En stor del af det korte kapitel om telegrafisterne udgøres i øvrigt af rejsseminder om en af de hjemvendte telegrafisters børn på rejse tilbage til familien i 1926 – lange, poetiske dagbogsudtog...

Mens mangelen på perspektivering og fokus er bogens største svaghed, er billedsiden til gengæld dens største styrke. Det er i det hele taget en smuk bog – fra omslagets sorte hellærred og det næsten kvadratiske format til den lange række af fotografier. Mange af bogens fotos er fine

billeder, portrætter af byer i Langbortistan, industriforetagender fra Anno dazumahl og eksotiske mennesketyper som kinesiske tiggere, kosakker i fuldt ornat og sibirske fiskehandlere. Men der er også dykket dybt i familiealbummerne her og der, og resultatet har været et alt for stort udbud af familie- og feriefotos. Udvalget af billeder kunne kort sagt have været strammet meget op og forekommer sine steder for styret af, at “den dér er da også meget sjov!” Der er for mange illustrationer, der ikke føjer noget nyt til i forhold til teksten, og som i bedste fald er ligegyldige. Som for tekstens vedkommende indtager fotografierne af Dagmar en hædersplads – lige fra det første forlovelsesbillede fra 1864 til et besøg i den russiske kirke i Bredgade godt oppe i 1900-tallet – en skrøbelig, gammel dame med livkosak og det hele.

Birgitte Holten

Historiske erindringer fra Det Tredje Rige

Af Mark Mau, mag.art., ph.d.-stipendiat ved Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København.

Gregor Ziemer: *Opdragelsen til døden. Hvordan en nazist bliver til. Med forord af Therkel Stræde, Aschehoug 2003. 188 sider. 199 kr.*

Sebastian Haffner: *En tyskers historie – erindringer 1914-1933. Gyldendal 2002. 295 sider. 159 kr.*

Erindringsbøgers svaghed er typisk, at de er blevet skrevet lang tid efter hændelserne, hvilket nødvendigvis resulterer i efterrationaliseringer. Memoirer fra besættelsestiden og Det Tredje Rige dokumenterer særlig godt betydningen af nedskrivningens tidspunkt, da erindringer forfattet efter 1945 netop blev skrevet med den historiske vished in mente, at Hitler-Tyskland havde tabt krigen. De to foreliggende erindringer udmærker sig netop ved, at forfatterne havde sat ord på deres oplevelser i 1930'ernes Tyskland før 1945, Gregor Ziemer i 1941 og Sebastian Haffner i 1939. Man dykker i bogstaveligst forstand ned i tidsånden, og som læser fornemmer man mellem linierne datidens uhyggelige stemning i Tyskland.

Amerikaneren Gregor Ziemer boede i en årrække frem til 1939 i Tyskland, først som studerende ved Berlins Friedrich Wilhelms Universität (som i dag hedder Humboldt-Universität) og senere som rektor for den amerikanske skole i Berlin. I 1941, efter at Ziemer var vendt tilbage til USA, men inden hans hjemland kom med i krigen, udkom bogen under titlen *Education for Death. The making of the Nazi*. Bogen havde stor succes, ikke kun i den trykte form, men også som spillefilm i 1942 og året efter som en tegnefilm produceret af Disney efter bestilling fra den amerikanske hærs afdeling for psykologisk krigsførelse. Derudover nåede den at blive oversat til flere sprog under krigen, heriblandt også dansk. Bogen kom til Danmark via Sverige og blev i hele 7.000 eksemplarer distribueret af modstandskredse, som det fremgår af Therkel Strædes kyndige forord. Det er ukendt, hvem der stod for oversættelsen, og om originalen eller den svenske version blev lagt til grund for oversættelsen. Det er i øvrigt et ekstra plus, at originalteksten ikke er blevet nyoversat af en professionel oversætter, men at man har overtag-

et den samtidige version. Sproget kan derfor også bidrage til at fremme læserens fornemmelse af at være meget tæt på den tid bogen skildrer.

Ziemers bog er en velstruktureret beskrivelse af det nazistiske uddannelsessystem, fra barndom til universiteterne, ved at forfatteren i slutningen af 1930'erne gjorde en lang række optegnelser ved besøg af institutioner, skoler og forsamlinger, som han fik adgang til med et brev fra den tyske undervisningsminister Bernhard Rust. Dette brev viste sig gang på gang som en passe-partout, og det er en lille studie i autoritetstro i sig selv, når Ziemer beskriver tyskernes refleksagtige bukken ved synet af ministerbrevet. Forfatteren når vidt omkring på de 188 sider, ikke blot tematisk – ved siden af selve pædagogikken berører bogen også eugenikken og socialdarwinismen – men også geografisk, idet han besøger institutioner og skoler over hele landet. Kapitlerne er systematisk opdelt i børn under den skolepligtige alder, Pimpfe (drengene mellem 6 og 10 år), Jungmädel (piger mellem 6 og 14 år), Jungvolk (drengene mellem 10 og 14 år), Bund Deutscher Mädel (piger mellem 14 og 20 år), Hitler-Jugend (drengene mellem 14 og 18 år) og de studerende ved universiteterne. Samtlige undervisningsfag var gennemmilitariseret og politiseret, det faglige blev nedprioriteret til fordel for den legemlige og ideologiske træning. Pigenes uddannelse havde kun ét formål: de skulle blive mødre til fremtidens soldater – *”vi føder børn til staten og til Adolf Hitler, som personificerer staten”* (s.38) fik Gregor Ziemer rammende situationen forklaret af en forstanderinde ved et af de statsfinansierede mor-og-barn-hjem i Bad Sachsa ved Harzen, hvor ”ariske” børn, født uden for ægteskabet, blev plejet og passet.

Drengene skulle ikke blot lære at blive soldater, men faktisk også lære at ville dø for Hitler – opdragelse til døden. Der er intet nyt i dét, men det er de enkelte, til tider hårrejsende eksempler, som gør bogen værd at læse. Et af dem er, da forfatteren ledsager en ven og læge på et sygebesøg hos en 10-årig dreng med lungebetændelse. Drengen var blevet alvorligt syg på den afsluttende march fra Berlin til et slot i Thüringen, en ”gåtur” på et par hundrede kilometer, hvor han sammen med sin årgang skulle gå over til Jungvolk. Faren, en SA-mand, havde bestemt, at sønnen skulle med på denne umenneskelige march, og drengen selv var også taget

med i stor begejstring. På drengens dødsleje i hjemmet kunne Ziemer direkte se konsekvensen af den nazistiske indoktrineringspædagogik: *”Hans indfaldne ansigt havde samme udtryk som hos en kristen martyr, der dør for frelseren. Nu holdt han stiv og ubevægelig den højre hånd i vejret. Hans læber formede bestandig de ord, hans brændende sjæl tvang ham til at udtale: – Jeg vil dø for Hitler!”* (s. 83).

Sebastian Haffners bog har allerede været anmeldt i dette tidsskrift (2002, nr. 3, s. 44-46), men fundet af 38 nye manuskriptsider (kapitlerne 35-40) og kapitel 25's originale manuskript har i foråret 2002 ført til en ny udgivelse af den i 1999 afdøde Sebastian Haffners ungdomserindringer. Den første udgivelse stoppede en smule brat i september 1933, hvor Sebastian Haffner til sidst henviser til en forestående træningslejr for nyuddannede jurister i det brandenburgske Jüterbog (70 km syd for Berlin). Under registreringsarbejdet af Haffners omfattende skrifter i det tyske Bundesarchiv fandt man dog mod forventning netop de kapitler, som omhandler lejropholdet i Jüterbog, og som helt naturligt følger sig til de forestående 34 kapitler og afrunder erindringerne.

Betragter man alle 40 kapitler kan man konstatere en udvikling i forfatterens stil: fra det mere historisk-analytiske i kapitlerne om Første Verdenskrig og Weimarrepublikken til de mere personlige fortællinger fra 1933. Dette hænger sammen med, at Haffner kun var 7 år gammel ved krigens udbrud, men 25 år ved Hitlers magtovertagelse. Desuden må man huske på, at Haffner skrev sine erindringer i det britiske eksil i 1939, som betyder, at hans personlige erindringer til 1933 var langt mere friske end dem til 1920'erne.

Kapitlerne om Jüterbog-lejren er derfor et klimaks i forfatterens stiludvikling. Haffner dykker tilbage i tiden og lader sine følelser fra det tre uger lange lejrophold stå fremme i et umådelig flot sprog. Skildringen af hvordan ganske almindelige unge mennesker under indtryk af kammeratskabet bliver til lydøre og ukritiske støtter af nazismen, er både fascinerende og skræmmende. Fascinerende fordi man med Haffners beskrivelse af kammeratskabet på blot 38 sider får svar på det store spørgsmål: Hvordan kunne nazismen lade sig gøre? Skræmmende fordi Sebastian Haffner viser, hvor hurtigt og tilsyneladende nemt en flok temmelig forskellige mennesker kan gøres til én homogen

enhed, hvor ethvert udbrudsforsøg af et enkelt-individ ses som angreb på hele flokken og derfor straffes hårdt. Haffners skildring af Jüterbog må derfor også stå som en advarsel for os i dag, da vores demokrati ikke er naturgivent, men en skrøbelig størrelse.

Sebastian Haffners nu kompletterede ungdomserindringer udgør et væsentligt bidrag til en bedre forståelse af nazismens udbredelse. Bogen er Haffners bedste, da han her endnu ikke skriver med en belærende holdning, som han har gjort i mange af sine senere bøger, undtaget *Anmerkungen zu Hitler* (1978). Men modsat denne bog har Haffner ved skrivningen af *En tyskernes historie* i foråret og sommeren 1939 endnu ikke vidst, hvordan historien om nazismen og Hitler ville ende. Det er netop dette forhold, som gør Sebastian Haffners ungdomserindringer til et enestående værk. Bogen er desuden

blevet forsynet med et efterskrift af Niels Barfoed, som udrydder enhver tvivl om bogens udgivelseshistorie (jf. den første anmeldelse af bogen).

Både Gregor Ziemers og Sebastian Haffners bog kan anbefales til både historikere og almindelig interesserede, da begge bøger er forsynet med forklarende noter. Mens *Opdragelse til døden* har præg af en propagandaskrift og et undertiden lidt stift sprog, er *En tyskernes historie* en meget personlig beretning skrevet i stilistisk meget smukt sprog (den danske oversættelse af Adam Paulsen har held med at imitere Haffners stil). Det er interessant at både Ziemer og Haffner i slutningen beskriver studentlivet i Tyskland, og overensstemmelsen af beskrivelserne her er forbløffende. Begge bøger er i høj grad værd at læse og relevante for en dybere forståelse af Tyskland i 1930'erne.

Mark Mau

Inspirerende artikelsamling om Danmark 1940-45

Af Hans Sode-Madsen, seniorforsker ved Rigsarkivet

Aage Trommer: Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45. Odense Universitetsforlag 2001, 167 s., 175 kr.

I november 2000 gik Aage Trommer på pension fra sin stilling på Odense Universitet, på grund af alder, som han ikke unnlader at gøre opmærksom på. Året efter udsendte han 14 kapitler fra sit livsværk som en af besættelsestidshistorikernes grand old men, indledt med en charmerende skildring af, hvorledes det hele gik til. Bortset fra første og sidste kapitel om hhv. "Besættelsen i overblik" og "Disse fem år" har indholdet været publiceret før, men er nu revideret, forkortet og pudset af til lejligheden for – med forfatterens ord – at sikre dem et længere liv. Lad det være sagt med det samme: Det er en bog helt efter mit hjerte, overskuelig, velskrevet med humoristisk distance og først og fremmest tanke-befordrende. Drivkraften har hele vejen igennem været tvivlens nådegave samt evnen og viljen til at præsentere resultatet – og modtage de efterfølgende tæv fra dem, der havde oplevet givenhederne og derfor var his-

toriens sande vogtere: de aktive modstandsfolk. Disse er viet to kapitler, men herom nedenfor. Til en begyndelse en præsentation af de enkelte kapitler.

Første kapitel, "Besættelsen i overblik", var oprindeligt planlagt som et bidrag til en engelsksproget Skandinavien-historie, der desværre aldrig er blevet til noget. Dernæst følger en sammenligning mellem Norge, Danmark og Holland under okkupationen, den "lille" historie om Stenløse – et sogn på landet om dagliglivet fjernt fra den store krig, sabotager og strejker, og to kapitler om den skræmt-følgagtige legale presse og de i sagens natur mere rebelske illegale blade. "Hvor fri var den danske presse" og "Synet på tyskerne i den illegale presse" er titlerne. I "Rekrutteringen til det illegale arbejde" tager Trommer myten om den danske befolkning samlet skulder ved skulder i modstandskampen under kærlig behandling. Det var yderfløjene, af socialdemokraten Alsing Andersen kaldt chauvinister og kommunister, der bar modstandsarbejdet og agerede i "Strejkerne i august 1943", som kapitlet hedder. Mens Augustoprøret 1943

havde karakter af kampstrejker med klart formulerede mål, var 1944-strejkerne, også kaldt folkestrejkerne, i de fleste tilfælde nationale, antityske demonstrationer uden faglige overtoner og bl.a. derfor ikke særlig værdsat af kommunisterne. Et kapitel om "Jernbanesabotagen" mangler naturligvis ikke, tilsvarende med den efterfølgende, mangeårige polemik, sammenfattet i Frode Jakobsens krig mod historikerne. Herefter følger to militærhistoriske kapitler, nemlig om "General Gørtz og hans hær", altså hærens gradvise og politikerinspirerede overtagelse af kontrollen med modstandsarbejdet og "Kapløb om Danmark?", hvor spørgsmålstegnet tilkendegiver Aage Trommers skepsis over for historien om de allieredes iver efter at befri Danmark. Bogen rundes af med et kapitel om "Disse fem år", Trommers afskedsforelæsning, hvor han efter eget udsagn og med et gran af koketteri lader personlige holdninger og vurderinger "i højere grad" komme til udtryk. Langt det meste er godt formidlet viden, et par enkelte kapitler afslører forfatterens trang til hurtigt at komme videre, men kedeligt er det aldrig.

Howdan Aage Trommer blev besættelsestidshistoriker afsløres i "Fra middelalder til modstandsarbejde". Det er et kapitel, der burde være pligtlæsning for bekymrede forældre og deres usikre gymnasieungdom. Det handler nemlig om tilfældigheder. Ved et tilfælde blev den unge cand.mag. af en studiekammerat gjort opmærksom på, at der i Statstidende 1958 var opslået en ledig stilling ved Skt. Knuds Gymnasium i Odense. Trommer fik stillingen som historielærer – her rådede tilfældet nok ikke – men ved samme gymnasium var Jørgen Hæstrup ansat og han stod og manglede en, der kunne skrive "en lille bog" om den illegale Region 3's meritter. Var det noget for Trommer? Det var et tilbud, det efter tidens forhold med arbejdsløshed og ringe lønninger, var vanskeligt at sige nej til. Og Aage Trommer forlod da også sin gamle kærlighed til Adam af Bremens kirkehistorie anno 1075 for aldrig at vende tilbage. Herefter var han dus med Hæstrup, en stor ære dengang, og hans løbepane var lagt. Da det hurtigt stod klart, at indsamling af beretningsmateriale ikke realistisk kunne foregå pr. cykel, fik Trommer af regionsledelsen bevilget et lån til indkøb af en Ford Anglia, "den med den skrå bagrude", som blev afdraget via kilometerpenge. På gymnasiet var kun rektor og Hæstrup bilejere, så den unge forsker markerede sig imponerede. Dette kun

nævnt af hensyn til de af nutidens færdiguuddannede, der synes, de har det hårdt – især efter det seneste valg!

Trommer har som nævnt modtaget mange hug efter sin disputats om jernbanesabotagen. Ikke blot pillede han eftertrykkeligt ved forestillingen om, at sabotørernes indsats på den jyske længdebane på afgørende vis ændrede krigens gang, ja fremskyndede dens afslutning. Men endnu værre var det, at hans baggrund for at udtale sig var undermineret af den uimodsigelige kendsgerning, at han ikke selv havde deltaget eller blot været til stede. Alle, der beskæftiger sig med så nutidig historie, at aktørerne endnu lever, kender til problemet. Det er sjovt nok ikke en kritik, der fremføres, hvis ens forskning ligger længere tilbage i tiden. Ingen vil bebrejde historikeren, at han som udgangspunkt ikke deltog i slaget ved Salamis eller var ligbærer under Den Sorte Død. Trommer afviser da også problemstillingen som absurd, men at den lever i bedste velgående, kan man overbevise sig selv om ved at se i den seneste aktørbog, Jørgen Kielers "Hvorfor gjorde I det?" (Gyldendal 2001). Her og i andre lignende sammenhænge fremhæves Jørgen Hæstrup som den sande autoritet, mens Trommer er en uartig renegat, oftest i følge med Prügelknabe nr. to, Hans Kirchhoff. De to historikere sætter Hæstrup umådelig højt, så det er lidt underligt, at de altid anklages for fadermord.

Et mere dagsaktuelt problem er den nymoralistiske bølge, som hænger besættelsestidshistorien. I afskedsforelæsningen, Disse fem år, må Trommer eksempelvis tage sig til hovedet over påstanden om, at samarbejdspolitikkerne "opfordrede unge danskere til at tage over og hjælpe tyskerne med at slå russere ihjel på Østfronten." Citatet er fra journalisten Karsten Lunds artikel i de historiestuderendes tidsskrift Rubicon fra juli 2000, gentaget af ingen ringere end Bertel Haarder i Jyllands-Posten den 27. juli. Det plager Trommer, at den forskning, som han og andre har formidlet i over en menneskealder, er gået hen over hovederne på den offentlige mening. I det konkrete tilfælde havde Henning Poulsen 30 år forinden i sin disputats om de danske nazister slået fast, at den danske regering ingen indflydelse øvede på frikorpsets oprettelse. Det er naturligvis mærkeligt at opleve en grundlæggende uvidenhed parret med manglende lyst, evne eller vilje til at fremfinde de forskningsresultater, der gennem lang tid har

været tilgængelige. Og det er lige så mærkeligt at måtte konstatere, at gammel viden lanceres som nye, fantastiske opdagelser, fremført med megen moraliseren. Bogen om dødsdommene i kølvandet på retsopgøret eksempelvis. Til ny-moralisterne stiller Trommer spørgsmålet, om de har overset, at Danmark 1940-45 var underlagt den mærkelige konstruktion, der hed fredsbesættelse, og som i sammenligning med andre besatte lande skabte paradisiske tilstande i landet, om der var noget alternativ til et udstrakt økonomisk samarbejde, om de ikke har forvekslet opportuniste med tyskvenlighed osv. Vi var ikke på den gale side af gærden, men sad på det og ventede, at noget ville vise sig. Ikke så heroisk, måske, og måske også typisk dansk. Og så

slår Trommer endnu engang fast, at modstandsarbejdet blev iværksat af yderfløjene, kommunisterne først og fremmest, dernæst af de borgerlige, ulydige unge konservative, som Peter Birkelund sidste år udgav en ph.d.-afhandling om.

Det fine ved Trommers artikelsamling er, at man på få sider bliver belært om (eller får repe-teret) komplicerede hændelsesforløb. Afskedsforelæsningen er blot et af flere eksempler. Personlig havde jeg stor fornøjelse af kapitlet om ”Kapløbet om Danmark?”. Veloplagt sprogligt, med humoristisk distance og informerende. Al snak om, at det kun er journalister, der kan formidle historie, manes hermed i jorden som et pjattet og selvovervurderende udsagn.

Hans Sode-Madsen

Indholdsfortegnelse 33. årgang

ARTIKLER

Bohn, Anders: Godt brugt og dog jomfruelig ren og stærk. Bronzealderlurens anvendelse gennem 200 år I: 3

Boel, Bent: Statsræson og menneskerettigheds-politik. Frankrig og Østeuropa under den kolde krig IV: 12

Christensen, Peter Hallgaard: Da brobygnings-politikken trådte vande. Sikkerhedspolitiske metaforer 1945-49 III: 24

Hansen, Anders Lundt: Runernes undergang? [– En duplik] I: 27

Høffding, Niels: Karikeret anmeldelse. Replik til Dan H. Andersens kommentar til *Revolu-tionen, Napoleon og kvinderne – fra hofsam-fund til diktatur* IV: 29

Jacobsen, Torsten Cumberland: Scipio og Marius. En skitsering af den romerske hærs voksende politiske betydning i 2. årh. f.Kr. I: 16

Jensen, Niklas Thode: Sundhed, citroner og sla-

ver. Et detailstudie af hospitalet Frederikssted på St. Croix i Dansk Vestindien, 1780.. IV: 3

Kragh, Helge: *Acta medica* og dansk naturfiloso-fi i 1600-tallet III: 13

Madsen, Trine: Amnestien i Athen 403 f. Kr. Kommentarer til juridiske spidsfindigheder og det evige spørgsmål om religion og poli-tik III: 3

Mau, Mark: „Af politiske grunde“. Økonomiens funktionalisering for politiske formål under besættelsen II: 14

Mikkelsen, Jørgen: Europæisk byudvikling ca. 1500-1800. En oversigt over nyere forskning II: 24

Münster-Swendsen, Mia: Moderniteten i Mid-delalderen – Middelalderen i Moderniteten. Et Debatoplæg IV: 20

Simonsen, Gunvor: Nye og gamle perspektiver på dansk kolonihistorie II: 3

Sterll, Michael: Sære sager i danske samlinger (I-IV) bagsiderne

ANMELDELSER

- Albrechtsen, Esben, Karl-Erik Frandsen & Gunner Lind*: Dansk udenrigspolitik historie bd. 1: Konger og Krige. 700-1648. (Carsten Jahnke) I: 29
- Appel, Charlotte*: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark I-II. (Morten Fink-Jensen) IV: 35
- Bak, Sofie*: Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger, offentlighed og forskning. (Torsten Wagner) III: 42
- Blum, Jacques og Eva Bøggild*: Løgnens veje – om benægtelsen af Holocaust. (Jes Fabricius Møller) III: 45
- Borchorst, Anette*: Kønsmagt under forandring. (Biljana Eva Muncan) II: 46
- Bøgh, Anders*: Sejren i kvindens hånd. (Markus Hedemann) III: 35
- Chesnoffs, Richard Z.*: Hitlers tyvekægte. Beretningen om historiens største tyveri, Europas udplyndring af jøderne. (Niels Bo Poulsen) I: 45
- Eliassen, Finn-Einar, Jørgen Mikkelsen og Bjørn Poulsen (red.)*: Regional Integration in Early Modern Scandinavia. (Gunner Lind) IV: 37
- Fransen, Peter m. fl.*: Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Bind 1. (Axel Johnsen) III: 39
- Gabrielsen, Karsten*: „Virksom flyver jeg frem“. Dyreværnsforeningen Svalens historie 1897-1985. (Nina Kirstine Brandt) III: 46
- Haffner, Sebastian*: En tyskers historie – erindringer 1914-1933. (Mark Mau) IV: 42
- Høffding, Niels*: Revolutionen, Napoleon og kvinderne. Fra hofsamfund til diktatur. (Dan H. Andersen) III: 38
- Hørby, Kai*: Velstands krise og tusind baghold (1250-1400). Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 5. (Kim Esmark) ... IV: 33
- Jespersen, Knud J. V. & Ole Feldebæk*: Dansk udenrigspolitik historie bd. 2: Revanche og neutralitet. 1648-1814. (Lars B. Strauwe) ... I: 32
- Jørgensen, Steffen Elmer*: Fra chausé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761. (Johnny Wølleker) I: 39
- Kjeldstadli, Knut*: Fortiden er ikke hvad den har været. En indføring i historiefaget. (Pelle O. Larsen) I: 28
- Knudsen, Pernille Ulla*: Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801. (Tyge Krogh) I: 34
- Langen, Ulrik (red.)*: Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000 (Pernille I. Hamilton) IV: 30
- Larsen, Jesper Eckhardt*: J.N. Madvigs Dannelses tanker. En kritisk humanist i den danske romantik. (Vagn Skovgaard-Petersen) ... IV: 39
- Lund, Allan A.*: Hitlers håndlangere. Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi. (Jes Fabricius Møller) I: 43
- Meyer, Frank*: Dansken, svensken og nordmanden... Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av kulturmøtet med tyske flygtninger. En komparativ studie. Perspektiv og praksis. (Sofie Bak) I: 40
- Rasmussen, Jens*: En brydningstid – Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850. (Jes Fabricius Møller) III: 38
- Saxo*. Kulturhistoria för Skåneland. Essäer. Nr. 17. Væ 2002. Redaktør Tor Flensmarck (Adam Wagner) IV: 32
- Schjørring, Jens Holger*: Nordiske Folkekirker i opbrud. National identitet og international nyorientering efter 1945. (Jens Rasmussen) II: 45
- Skougaard, Mette (red.)*: Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet. (Michael Bregnsbo) II: 41
- Skovgaard-Petersen, Karen*: Historiography at the Court of Christian IV (1588-1648). Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius. (Sebastian Olden-Jørgensen) III: 36
- Sohn, Ole*: De drog mod øst – Danskeres udvandring til Rusland og Sibirien 1864 til 1919. (Birgitte Holten) IV: 41
- Sohn, Ole*: I kamp og kærlighed. Elna Hiort-Lorenzens dramatiske liv. (Karen Steller Bjerregaard) II: 42
- Stangerup, Helle*: Tidens Bord. (Christina Folke Ax) I: 37
- Trommer, Aage*: Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45. (Hans Sode-Madsen) IV: 44
- Ziemer, Gregor*: Opdragelsen til døden. Hvordan en nazist bliver til. (Mark Mau) IV: 42
- Ægidius, Jens Peter (ovs.)*: Orknøboernes saga. (Kim Lembek) II: 39

Sære sager i danske samlinger (IV): En guldaldermaler imellem zoologer

Af Michael Sterll, mag art, Botanisk Museum

I mange år lå der i en skrivebordsskuffe på Zoologisk Museum imellem blyanter og pipe-rensere en kraftig karduskuvert med en lille, kun delvis udnyttet notesbog. Den var hverken gemt eller glemt og blev også indimellem vist frem for interesserede eller endog gengivet i udvalg. Men den eneste, der for alvor interesserede sig for den lille bog, var skrivebordets indehaver, og derfor lå den, hvor den lå. Et enkelt af bogens billeder blev almindeligt kendt allerede 1980, da det blev benyttet som smudsomslag til Henrik Stangerups best-seller *Vejen til Lagoa Santa*.

Det var den norskfødte kunstner og fuserast Peter Andreas Brandts såkaldte Skitsebog fra hans tid i Brasilien som assistent for naturhistorikeren P.W. Lund. I dag er den lille bog kommet til ære og værdighed. Men selv om den netop er blevet udgivet i faksimile, ligger den fortsat i sin nussede konvolut og råber på en bogkonservator.

Men Skitsebogen har været på besøg i sit hjemland; det foregik på Business-Class og med dette tidsskrifts ansvarlige redaktør som kurér. Bogen blev ved den lejlighed forsikret, og præmiens størrelse var ikke mindst med til at sikre bogens nuværende, mere beskyttede placering.

Selv blev jeg første gang præsenteret for den lille bog som 14-årig, da en venlig zoolog havde vist mig rundt i det gamle Zoologiske Museum i Krystalgade og afsluttede gennemgangen af P.W. Lunds fund i de fine skabe med at vise mig, hvor det hele havde fundet sted. Jeg husker min skuffelse. Hulerne var da meget flotte, men den lille, støvede by svarede langt fra til mine forestillinger om Brasilien som tropisk jungle.

Under de første år af opholdet, der blev indledt i 1835, tegnede og malede Brandt en lang række videnskabelige illustrationer til Lunds udgivelser. De blev modtaget med stor anerkendelse, selv om illustratorens navn ikke fremgår. Men ved siden af udførte han en række veduter fra de egne, de gen-

nemrejste, og fra arbejdet i hulerne. De blev – sammen med en lang række forbløffende opmålinger af hulerne – samlet i den lille notesbog, og der blev de. I 1855 kom bogen op af Brandts skrivebordsskuffe, da han forærede den til den unge zoolog J.Th. Reinhardt, der senere blev inspektør for Zoologiske Museum. Så selv om Skitsebogen ikke kom på Kunstammeret, så kom den dog på museum. Brandt endte sine dage i den lille landsby, hvor han ligger begravet i det smukke og fornemt restaurerede gravsted, som dr. Lund først indkøbte til sin værdsatte kollega, og hvor han selv senere blev begravet.

I dag betragtes Brandt skitsebog som en central kilde til Minas Gerais' historie. Ingen af de mange billeder var forsynet med hverken signatur eller datering, men Reinhardt forsøgte med fin og sirlig skrift at tilføje de manglende oplysninger. I begyndelsen af 1980-erne blev et af Brasiliens vigtigste geologiske og arkæologiske mindesmærker, den store hule *Lapa Vermelha* tæt på millionbyen Belo Horizonte, brutalt sprængt i luften af en stupid entreprenør; vores eneste kendskab til hulens udseende og topografi er i dag Brandts gengivelser. Når brasilianske forskere søger oplysninger om denne del af deres lands historie, må de derfor henvende sig på Zoologisk Museum i Københavns specielle afdeling for guldaldermaleri: Den lille konvolut i Museets arkiv.

Opmålingerne og en god del af Skitsebogens billeder gengiver en verden, der til daglig henligger i totalt mørke. I dag bliver hulerne ind imellem oplyst af speleologernes pandelamper og lyskanoner, mens Brandt udførte sit arbejde i lyset af fakler og tællepråse. Så meget større er beundringen hos både nutidens professionelle, der forstår at vurdere en kollegas opmålinger, som hos de beskuere, der blot sætter pris på dansk Guldalder, om det så er på Via Appia eller i *Lapa do Mosquito*.

Michael Sterll